כנסייה מהתקופות הביזנטית, האומיית והעבאסית ושרידים מתקופת הברזל 1 בטמרה (א־זועבייה), שברמת יששכר

יותם טפר

הקדמה

כפר טמרה (זועבייה; נ״צ 2382/7266) שוכן על גבעת בזלת ועל מדרונותיה במזרח הגליל התחתון, בשוליים המערביים של רמת יששכר, לרגלי גבעת המורה, כ־6 ק״מ מדרום־מערב להר תבור (איור 1). האתר שוכן במדרון הדרומי של הגבעה, מעל מעיין הכפר (עין א־תחתא) המתנקז אל ערוץ נחל שיזפים ונחל חרוד.

גרן ביקר באתר בשנת 1875 והציע לזהותו עם טומאן (Τομμαν), הנזכר בתרגום השבעים (יהושע יט:21). לפי גרן, האתר נראה כ״אמפיתיאטרון מסביב למעיין שופע״ שלצדו ברכה מלבנית ושרידי קמרון, ובמורד הגבעה, לא הרחק מהמעיין ״שרידים ברורים של כנסייה קטנה המכוונת ממערב למזרח ונחלקת לשלושה אולמים. היא הייתה מקושטת בעמודים, וכמה מגזיעיהם עודם עומדים באתרם״. במעלה האתר מתאר גרן כנסייה נוספת הרוסה כליל, ובה שרידי רצפת פסיפס (גרן תשמ״ה:83). זיהוי שתי הכנסיות בטמרה, לפי הצעת גרן, התקבל בספרות המחקר (Ovadiah and de Silva 1981: Nos. 72, 73; Tsafrir, Di Segni and Green 1994:238). בשלהי המאה הי״ט ביקרו באתר אנשי הסקר הבריטי שזיהו את הכפר ואת המעיין, אך לא הוסיפו מידע (Conder and Kitchener 1882, II:87–88). במהלך שנות העשרים והשלושים של המאה הכ׳ ביקר באתר מח׳ולי, מפקח העתיקות של ממשלת המנדט, ודיווח על שרידי מבנים עתיקים. הוא זיהה את הכנסייה ליד המעיין, לפי מיקומם של העמודים, ובקרבתה הוא תיאר אגן אבן. בין בתי הכפר הוא מצא עמודים, ובהם עמודי גרניט, ומשקוף מאבן בזלת מעוטר בוורדות. במרחק של כ־50 מ׳ צפונית־מזרחית למעיין הוא תיאר פסיפס תעשייתי, לבן (7 × 10 מ׳), ומתחתיו מכל בנוי ומטויח. את בית הקברות של האתר הוא הציע לזהות על גבעה מדרום למעיין, שם נחשפו כמה סרקופגים מאבן גיר (הארכיון המנדטורי, רשות העתיקות, תיק טמרה).

אבי־יונה הזכיר את הפסיפס התעשייתי שתיאר מח׳ולי בקורפוס הפסיפסים שלו מארץ־ישראל (Avi-Yonah 1934:45, No. 323), ובסקירתו את האומנות הקדומה בארץ הוא הזכיר גם את המשקוף המעוטר בוורדות, ותיארכו למאה הב׳ לסה״נ (Avi-Yonah 1981:99, 109, 348, Pl. 22: 4). בשנות ה־70 של המאה הכ׳ סקר צורי (תשל״ז:88, לוח כב:3, 4) את האתר ותיאר תעלת מים בנויה, סרקופגים, ברכות מטויחות, עמודים וכותרות, ובהם גם עמוד שיש מעוטר בכותרת, וחרסים מהתקופות הביזנטית והערבית. בסקר ישראל (גל תשנ״ח:72, איור 17:1–3) תוארו פריטי בנייה, ובהם כותרות יוניות וקורינתיות, משקוף אבן בזלת שחקוק עליו צלב, אבן הנושאת כתובת ביוונית[1] וחרסים מהתקופות הביזנטית, האסלאמית הקדומה והעות׳מאנית.

בתצלום אוויר משנת 1993, שנעשה טרם תנופת הפיתוח בטמרה, אפשר להבחין כי בתי הכפר המודרני ערוכים במתאר מעוגל על ראש המדרון, מעל הגיא שבו שופע מעיין הכפר. מדרום־מערב

איור 1. מפת איתור.

למעיין נראה שטח פתוח (40 × 50 מ׳), שכיוונו הכללי מזרח–מערב. בחלקו הדרומי־המזרחי של השטח זוהה מתחם מוקף גדרות אבן כפולות מכל צדדיו, ובתוכו ראשי קירות ועמודי אבן. שבילים או דרכים מקומיות אפשרו, כך נראה, מעבר נוח מחלקיו העליונים של הכפר, סביב השטח התחום, אל המעיין, וממנו לשטחים החקלאיים בסביבתו.

במהלך השנים 1996–2012 נערכו בטמרה 21 חפירות בדיקה ארכיאולוגיות (איור 2; לסיכום חלק מחפירות אלו, ר׳ Gal 2016),[2] רובן במדרון התלול דרומית־מערבית למעיין. השרידים האדריכליים תוארכו לתקופות הביזנטית עד האסלאמית הקדומה, ונחשפו בהם שרידי מבנים במערך כפרי, הבנויים מאבן בזלת שהשתמרותם טובה. בעונת 1997 נחשפו משקולות מבית בד (איור 3:2); ממצאים מהתקופה הרומית (איור 4:2) ומבנה בן שני שלבים, שתוארך לאחר רעידת האדמה של שנת 749 לסה״נ (איור 5:2); בעונת

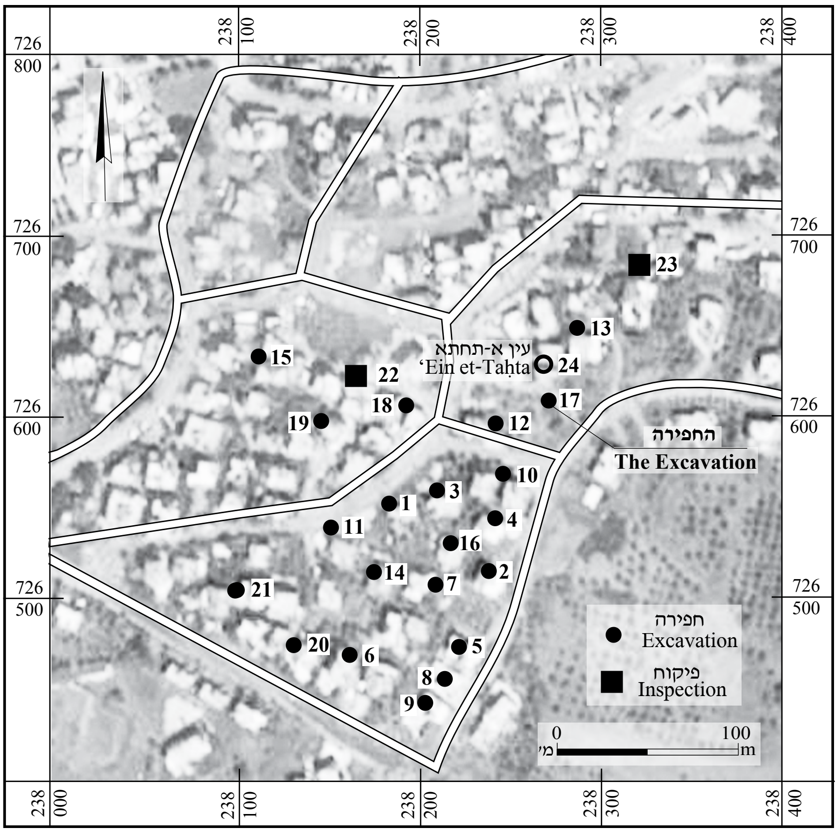

1. שקד 1996 (Shaked 1999)
2. גורן 1996 (גורן תשס״ב)
3. גל ואחרים 1997, שטח א׳ (גל ואחרים תשס״ב)
4. גל ואחרים 1997, שטח ב׳ (גל ואחרים תשס״ב)
5. גל ואחרים 1997, שטח ג׳ (גל ואחרים תשס״ב)
6. גל ואחרים 1997, שטח ד׳ (גל ואחרים תשס״ב)
7. גל ואחרים 1998 (גל ואחרים תשס״ב)
8. גל ואחרים 1999, שטח א׳ (גל ואחרים תשס״ב)
9. גל ואחרים 1999, שטח ב׳ (גל ואחרים תשס״ב)
10. גל ואחרים 1999, שטח ג׳ (גל ואחרים תשס״ב)
11. גל ואחרים 2000 (גל ואחרים תשס״ב; מוקארי והנא תשס״ג)
12. פורת 2001 (Porat 2008)
13. אבו פנה 2001 (אבו פנה 2009)
14. פורת 2003 (פורת 2007)
15. טפר 2003 (טפר 2007)
16. פורת 2003 (פורת 2007)
17. טפר 2004 (החפירה המדווחת להלן)
18. טפר 2005 (טפר 2011)
19. מוקארי 2006 (מוקארי 2010)
20. אלכסנדר 2009 (אלכסנדר 2009)
21. טפר 2012 (טפר 2013)
22. פיקוח רשות העתיקות (ב׳ הנא, מידע בעל פה)
23. פיקוח רשות העתיקות (ב׳ הנא, מידע בעל פה)

איור 2. תפרוסת החפירות באתר (מהקדום למאוחר).

1999 נחשפו מבנים הבנויים במפלסים שונים משני צדיו של רחוב מרוצף (איור 2: 8–10); בעונת 2000 נמצאו חרסים מהתקופה הפרסית והצטברויות מהתקופה הממלוכית (איור 2: 11). ממצא מיוחד הוא משקוף בזלת שחקוק עליו צלב מוקף עיגול, שנמצא בשימוש חוזר בקירות מבנים מהתקופה האסלאמית הקדומה (גל ואחרים תשס״ב: איור 61; גורן תשס״ב; מוקארי והנא תשס״ג; מוקארי 2010). בעונת 2001, סמוך למעיין מצפון, נחשף שטח בנוי, ובו מבני מגורים אחדים שתוארכו לתקופה האסלאמית הקדומה ומילויים שתוארכו לתקופה הביזנטית; נמצאו אגן ומשקולות מבית בד בשימוש חוזר (איור 2: 13). סמוך לחפירה נמצאה רצפת פסיפס תעשייתית מהתקופה האסלאמית (איור 2: 23). בעונת 2003 נתגלו ממערב למעיין חלקים ממבנה מגורים שתוארך לתקופה הביזנטית (איור 2: 15) ומכלולי מגורים ועמוד אבן מהתקופה העבאסית (איור 2: 16). בחפירות שנערכו מדרום למעיין נחשפו שרידי בנייה מתקופת הברזל ומהתקופות הפרסית, הרומית, הביזנטית והאסלאמית הקדומה (Porat 2008; איור 2: 12), וממערב למעיין נחשפו שרידים של גת משוכללת המתוארכת לתקופה האסלאמית הקדומה ומעליה שרידי מבנה שתוארך לתקופה העבאסית (איור 2: 18). סמוך למקום נחשף קמרון חביתי, אולי של בור מים (איור 2: 22). בשנת 2009 נמצאו שרידים של מבני מגורים וסמטת רחוב, שתוארכו לאחר שנת 749 לסה״נ והתקיימו עד מחצית המאה הט׳ לסה״נ לכל המאוחר (איור 2: 20). בחפירה נוספת שנערכה בקרבת מקום נחשפו שרידים של גת משוכללת, שתוארכה לתקופות האומיית והעבאסית, ונמצאו חרסים מהתקופות הפרסית, הרומית והביזנטית (איור 2: 21).

הסקירה שלעיל מראה כי את תקופת השיא באתר יש לתארך מהתקופה הביזנטית עד התקופה העבאסית, ולא אחריה. הפריטים הארכיטקטוניים מלמדים על בנייה ציבורית, ככל הנראה של כנסייה. משקולות בית הבד מלמדות כי תושבי האתר גידלו זיתים לפרנסתם והפיקו שמן, כנראה לפני התקופה האסלאמית הקדומה. בתקופה הביזנטית ובראשית התקופה האסלאמית הקדומה גידלו גם גפנים והפיקו יין בגתות משוכללות (ר׳ Gal 2016).

החפירה[3]

נפתחו שלושה שטחי חפירה (C–A; תכנית 1)[4] ותועדו שבע שכבות יישוב. בשטח A (שני ריבועים בכיוון כללי מזרח–מערב) ובשטח C (ריבוע אחד בכיוון צפון־מזרח–דרום־מערב) נחשפה כנסייה הבנויה בצורה של בסיליקה, ולה שלושה שלבים

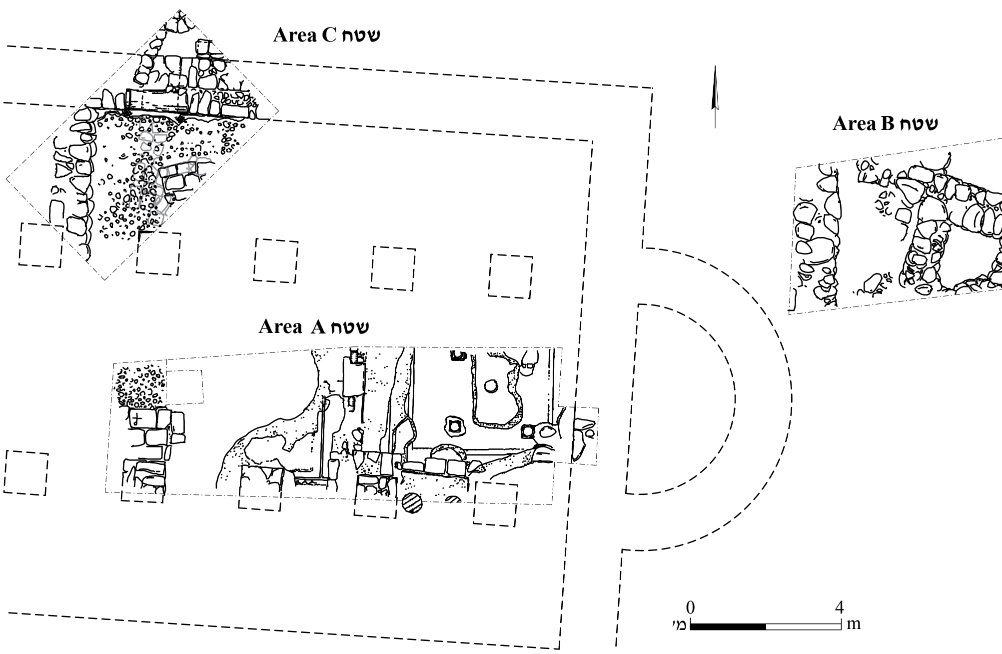

תכנית 1. שטחי החפירה בטמרה.

(שכבות IV–VI): השלב הקדום תוארך לתקופה הביזנטית, ובו נחשף קטע של פסיפס צבעוני המתאר ציפורים; בשלב התיכון, מהתקופה האומיית, נחשף פסיפס מעוטר בעיטורים גאומטריים ובכתובת הקדשה ביוונית, המתוארכת לפי מניין ההיג׳רה לשנת 107, דהיינו שנת 725 לסה״נ; לשלב המאוחר מיוחס פסיפס נוסף, המעוטר בעיטורים גאומטריים, והמתוארך לתקופה העבאסית, לאחר רעידת האדמה של שנת 749 לסה״נ (Di Segni and Tepper 2004). בהריסות מבנה הכנסייה נמצאו שרידים להתיישבות מאוחרת בתקופות הפאטימית, הממלוכית והעות׳מאנית (שכבות I–III). שטח B, ובו ריבוע אחד, נפתח בחלקה התחתון, המזרחי של החפירה, בקרבת המעיין. בשטח זה נחשפו שרידי מבנה מתקופת הברזל 1 (שכבה VII). להלן יתוארו השכבות וממצאיהן מהקדום למאוחר.

שכבה VII (תקופת הברזל 1)

בשטח B נחשפו שרידים שאפשר לייחסם לשלושה שלבים בתקופת הברזל 1 (תכנית 2; איורים 3, 4). על פני השטח נמצאה חרפושית מתקופת הברונזה התיכונה 2ב׳ (ר׳ Ben-Tor, this volume).

שלב 3. על סלע האם שהוחלק בחציבה נמצאו מעט חרסים מתקופת הברזל (L211, L216). בצדו המזרחי של הריבוע נחשף קיר (W210; כ־0.9 מ׳ רוחב) שכיוונו צפון–דרום, היוצר פינה עם קיר (W208; 0.6 מ׳ רוחב) שכיוונו מזרח–מערב. הקירות בנויים מאבני בזלת לא מהוקצעות, והם חלק ממבנה שנחפר בחלקו. קיר 210 בנוי משני פנים, שביניהם מילוי של אבנים קטנות ועפר; קיר 208 נמצא בחלקו בדופן הריבוע, מחוץ לגבולות

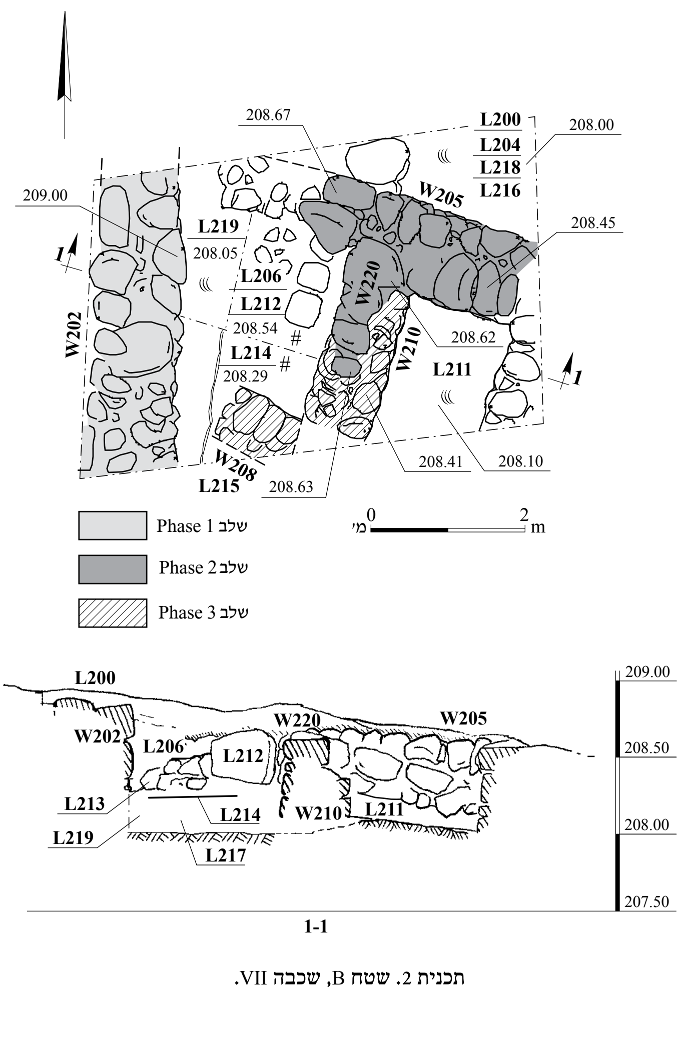

תכנית 2. שטח B, שכבה VII.

החפירה. במהלך פירוק קיר 208 (L215) התברר כי שני הקירות הושתתו על שכבה של אדמה (כ־0.2 מ׳ מעל לסלע האם). רצפת עפר מהודק ואבנים קטנות (L214) נחשפה בחלקה בין שני הקירות, ונתגלו בה מעט שברי כלי חרס לא־אינדיקטיביים, ששויכו לתקופת הברזל. את קיר 208 ואת רצפה 214, הצמודה לו חתכה תעלת יסוד של קיר משלב 1 (L219; ר׳ להלן). בחלקו הצפוני של הריבוע נחשפה רצפת עפר נוספת (L218) שמפלסה נמוך מיסוד קיר משלב 2 (W205; ר׳ להלן).

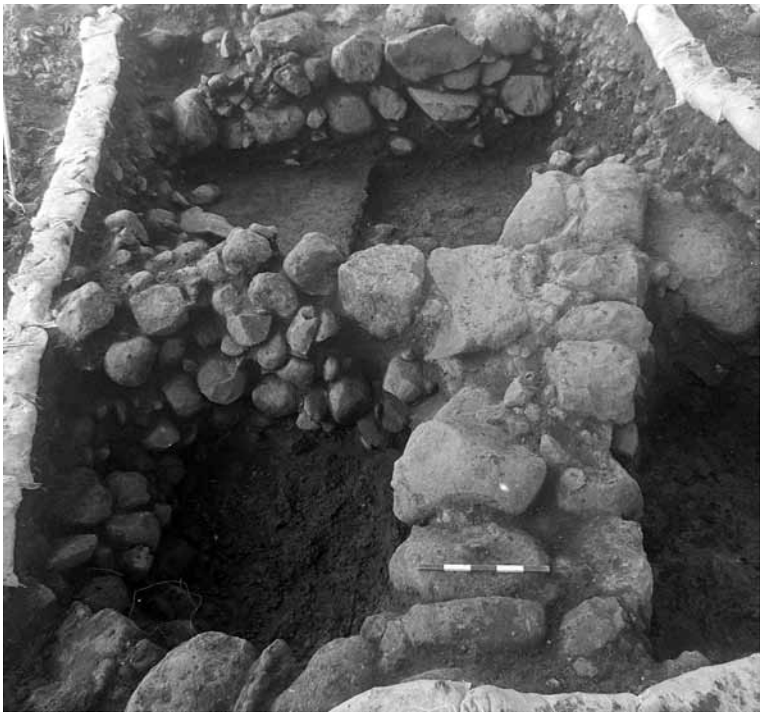

איור 3. שטח B, שכבה VII, מבנה מתקופת הברזל 1, מבט למערב.

איור 4. שטח B, שכבה VII, רצפה 212, שלב 2.

שלב 2. משני צדיו של קיר 210 נחפרה מפולת של אבנים קטנות ובינוניות. בחתך (תכנית 2: חתך 1–1) אפשר להבחין כי ממזרח לקיר קרסו אבני בזלת גדולות (0.6 מ׳ רוחב) לתוך חלל נמוך. מעל קיר 210 נבנה קיר 220 (0.45 מ׳ רוחב), הבנוי משורה של אבני בזלת גדולות. קיר זה משולב בקיר 205 שכיוונו מזרח–מערב; שני הקירות דומים במידותיהם ובאופן בנייתם, ושניהם שרדו לגובה נדבך אחד. ממערב לפינת הקירות נחשפה רצפת עפר ואבנים שטוחות (L212; איור 4). סמוך לקירות ולרצפה נמצאו אבני בזלת גדולות, ככל הנראה שרידי קירות שקרסו משלב מאוחר. בהצטברויות (L206) מעל הרצפה נחשפו אבני מפולת בינוניות, חלקן מקיר 202 משלב 1 (ר׳ להלן).

שלב 1. בחלקו המערבי של הריבוע, מתחת למפלס פני השטח (L200), נחשף קיר 202 (1.1 מ׳ רוחב, 1.15–1.10 מ׳ גובה) שכיוונו הכללי צפון–דרום. הקיר שרד לגובה 2–3 נדבכים, והוא בנוי מאבני בזלת גדולות, המושתתות על מפלס אדמה מעל הסלע. בחלקו העליון נראה שינוי בכיוונו, והוא נוטה מעט לצפון־מערב. לצד הקיר נמצאה תעלת יסוד (L219) החותכת את הרצפות משני השלבים הקודמים (ר׳ לעיל L212 ו־L214). למרות האפשרות כי זהו קיר משכבה מאוחרת (שכבות I–IV, להלן), העדרם של כלי חרס המאוחרים לתקופת הברזל ביסודות קיר 202 מאפשרים לתארך את בנייתו לשלב מאוחר בתקופת הברזל; נראה כי הוא חלק ממכלול גדול המשתרע מחוץ לגבולות הריבוע.

הממצא

ממצא כלי החרס משכבה זו מתוארך ברובו לתקופת הברזל 1 (המאה הי״א – ראשית המאה הי׳ לפסה״נ; איור 5). נמצאו קערות, קובעות, סירי בישול, קדרות, קנקנים ופיטסים. אפשר כי חרס יחיד, המתוארך לתקופת הברזל 2 (איור 5:13), שנמצא מעל רצפת שלב 2 (L206), מתארך את קיר 202 לתקופה זו; לחלופין, ייתכן שזוהי עדות לקיומו של מבנה נוסף הנמצא מחוץ לגבולות החפירה.

כלי החרס

קערות (איור 5:1, 2).— על מפלס רצפה משלב 2 נמצאה קערה מזווה מס׳ 1, ולה פרופיל דמוי האות S. קערה דומה מס׳ 2 נמצאה בפירוק קיר 208 (L215). קערות אלו מתוארכות לתקופת הברזל 1, והן טיפוס הקערה הנפוץ ביותר במגידו שכבה VI המתוארכת לתקופת הברזל 1 (Arie 2006:193, Fig. 13.4, Type Bl3). בפירוק קיר 208 נמצא

איור 5 ◄

מס׳	כלי	מס׳ לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	206	2007/2	טין אפור
2	קערה	215	2011/3	טין ורוד בהיר, ליבה אפורה
3	קובעת	215	2013/3	טין ורוד בהיר, ליבה אפורה
4	קובעת	216	2012	טין ורוד בהיר, ליבה אפורה
5	סיר בישול	215	2013/1	טין אפור כהה
6	סיר בישול	215	2011/20	טין אפור־חום, ליבה כהה
7	סיר בישול	215	2013	טין אפור־חום, ליבה כהה
8	סיר בישול	215	2011/2	טין אפור כהה
9	קדרה	206	2007/4	טין אפור בהיר
10	קדרה	211	2008/3	טין חום־אדמדם
11	קנקן	211	2008/2	טין חום, ליבה אפורה, גריסים לבנים
12	קנקן	206	2009	טין אפור
13	קנקן	206	2007/3	טין אדמדם, ליבה אפורה
14	פיטס	206	2007/1	טין אפור, גריסים לבנים וחומים

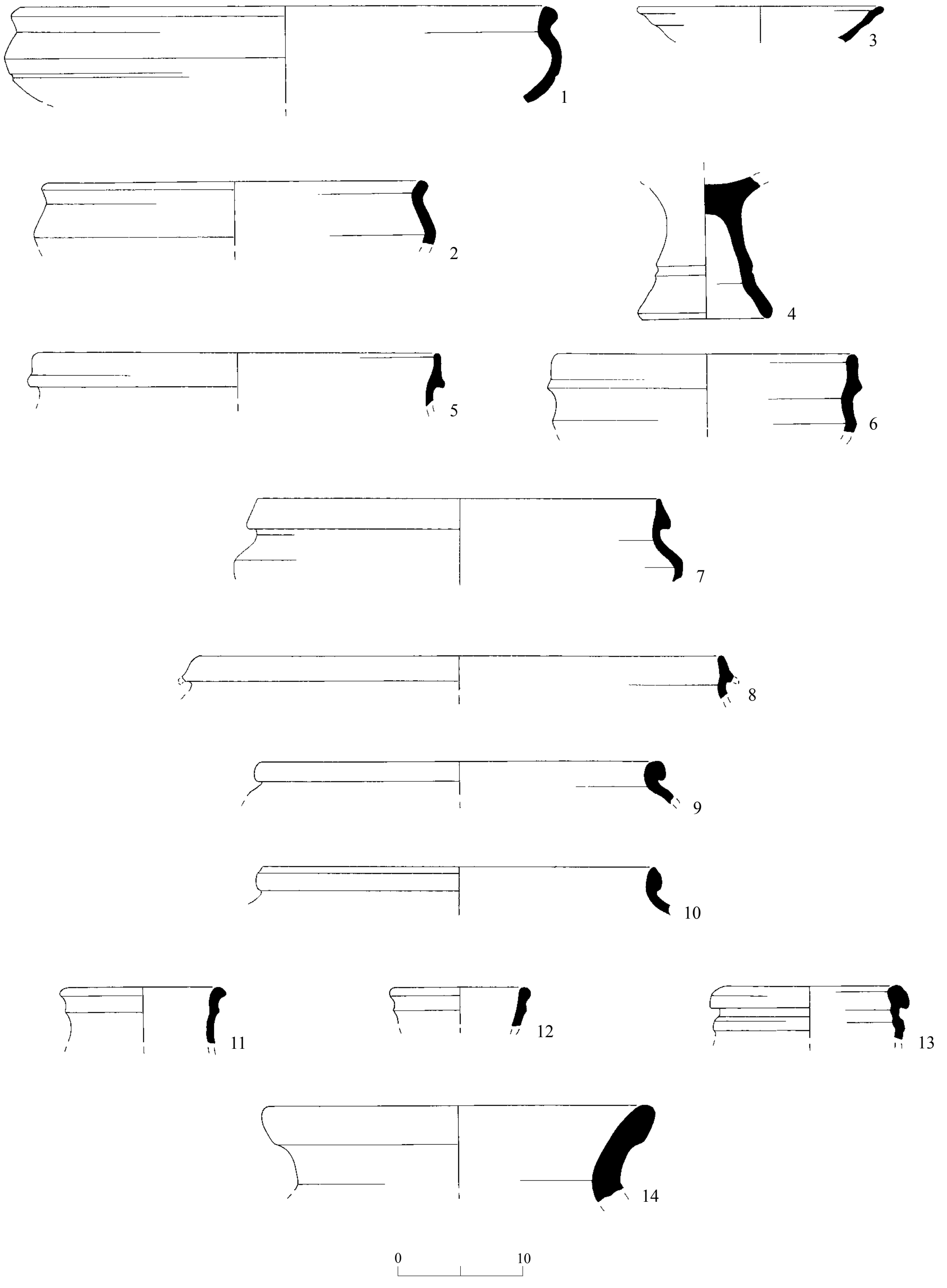

איור 5. שטח B, שכבה VII, כלי חרס מתקופת הברזל 1.

שבר קערה נוסף, המעוטר בפסי צבע מעגליים מפנים ומחוץ (לא איור). טיפוס זה (BL1a) מוכר במגידו שכבה VI ומתוארך לתקופת הברזל 1 (Arie 2006:193, Figs. 13.2; 13.70:1).

קובעות (איור 5: 3, 4).— כלי מס׳ 3 נמצא בפירוק קיר 208 (L215). זהו חלק מקערה של קובעת מטיפוס מזווה, ולה שפה נוטה חוצה. כלי מס׳ 4 נמצא מתחת לרצפה 218 והוא בסיס קובעת; שני הכלים הם ככל הנראה מאותו טיפוס. במגידו נקבע כי ראשית הופעתן של הקובעות בתקופת הברזל 1 (Arie 2006:199, Figs. 13.14; 13.53:3; Type CH1).

סירי בישול (איור 5: 5–8).— ארבעה סירי בישול נמצאו בפירוק קיר 208 (L215): מס׳ 5 ו־6 הם מטיפוס CP1a, ולהם שפה צבוטה וזקופה. טיפוס זה מוכר במגידו מתקופת הב״מ 3 עד תקופת הברזל 2א׳ (Arie 2006:200, Fig. 13.51:7, 8; 13.53:5, 6). כן נמצא סיר בישול מס׳ 7, ולו שפה משולשת. כלי דומה נמצא במגידו שכבה VIA, ושויך לטיפוס CP2a מתקופת הברזל 1 (Arie 2006:201, Fig. 13.68:4). סיר בישול מס׳ 8 שויך במגידו לטיפוס CP2b. שני הטיפוסים, CP2a ו־CP2b, הם סירי בישול נפוצים מאוד במגידו שכבה VI, והם מתוארכים לתקופת הברזל 1 (Arie 2006:201, Fig. 13.5:9; 13.58:11).

קדרות (איור 5: 9, 10).— שתי קדרות שלהן זיווי גבוה ושפה מקופלת נמצאו בחפירה. קדרה מס׳ 9 נמצאה על רצפת שלב 2 (L206), וקדרה מס׳ 10 נמצאה בשכבת אדמה מעל הסלע (L211) המתוארכת לשלב 3. קדרות אלו הן מהטיפוס הנפוץ ביותר במגידו מתקופת הברונזה המאוחרת עד תקופת הברזל 2 (Arie 2006:196, Figs. 13.10; 13.66:5).

קנקנים (איור 5: 11–13).— נמצאו שני שברי קנקנים שלהם רכס בשפה. קנקן מס׳ 11 נמצא באדמה שנחפרה מעל הסלע (L211), וקנקן מס׳ 12 נמצא על רצפת שלב 2 (L206). לקנקנים גוף מעט סגלגל, והם שויכו לטיפוס SJ1a, הנפוץ בשכבה המתוארכת לתקופת הברזל 1 במגידו (Arie 2006:211, Figs. 13.33; 13.57:2). שבר קנקן מס׳ 13 נמצא על מפלס רצפה 206 משלב 2. לקנקן שפה ורכס בולט במרכז הצוואר. הרכס מזוהה עם טיפוס קנקני ה״היפו״ שלהם גוף נפוח וטין קל למדי. בחורבת ראש זית הוצע כי קנקנים אלה, שהיו בעלי נפח גדול למדי, שימשו למסחר בחיטה או בקמח בתקופת הברזל 2 בצפון הארץ (Gal and Alexandre 2000:44–48, Type SJIa, Figs. III.15–17). ממצא הקנקנים בטמרה מתאים לתפרוסת טיפוסים אלו בתקופת הברזל 1–2 בצפון הארץ.

פיטס (איור 5: 14).— שבר יחיד של פיטס שפת צווארון, ולו שפה נוטה חוצה, נמצא על מפלס רצפת שלב 2 (L206). טיפוס זה דומה לפיטס מטיפוס PT70a המוכר בבית שאן (Panitz-Cohen 2009:240–242, Pl. 6:1) ושונה מפיטס טיפוס P1 במגידו המתוארך לתקופת הברזל 1 (Arie 2006:214, Fig. 13.39; Porat 2008: Fig. 2:1, 2).

המכלול הקרמי מתקופת הברזל 1 (המאות הי״א–הי׳ לפסה״נ), מקביל לשני השלבים של מגידו שכבה VI (Arie 2006) ולשכבות XVIII–XVII ביקנעם (Zarzecki-Peleg, Cohen-Anidjar and Ben-Tor 2005). אפשר שהחרס היחיד מתקופת הברזל 2 (איור 5: 13), שנמצא על רצפת שלב 2, מקורו במכלול סמוך. פורת, שחפרה צמוד לשטח A וממערב לו, חשפה שרידי מבנים שתוארכו לתקופת הברזל 2 (Porat 2008:47*–49*). ייתכן אם כן, שהיו באתר שני מכלולים ארכיטקטוניים סמוכים זה לזה, המתוארכים לשלבים שונים בתקופת הברזל, עובדה העשויה ללמד על המשכיות יישובית באתר בתקופה זו.

כלי האבן

שני פריטי בזלת (איור 6) נמצאו בשכבת פני השטח (L200). קערת בזלת מס׳ 1 מעוגלת וקונית; השפה מעוגלת ובסיסה שבור. קערות דומות מוכרות במגידו שכבה VI (Sass and Cinamon 2006: Fig. 18.5.36) ובבית שאן שכבה S-2 (Yahalom-Mack and Panitz-Cohen 2009: 719–724, Figs. 14.2.2; 14.3.4). פריט מס׳ 2 הוא עמוד קוני עשוי בזלת, ולו שקע מעוגל בחלקו העליון. פריט דומה, אף הוא עשוי בזלת, נמצא בחפירות בית שאן, שם הוא זוהה כרגל של מזבח ותוארך לשכבה S-3a (Panitz-Cohen, Yahalom-Mack and Mazar 2009:746–747). על פי המקבילות, אפשר לתארך את הפריטים הללו לשכבה VII (תקופת הברזל 1, שלבים 1 ו־2) בטמרה.

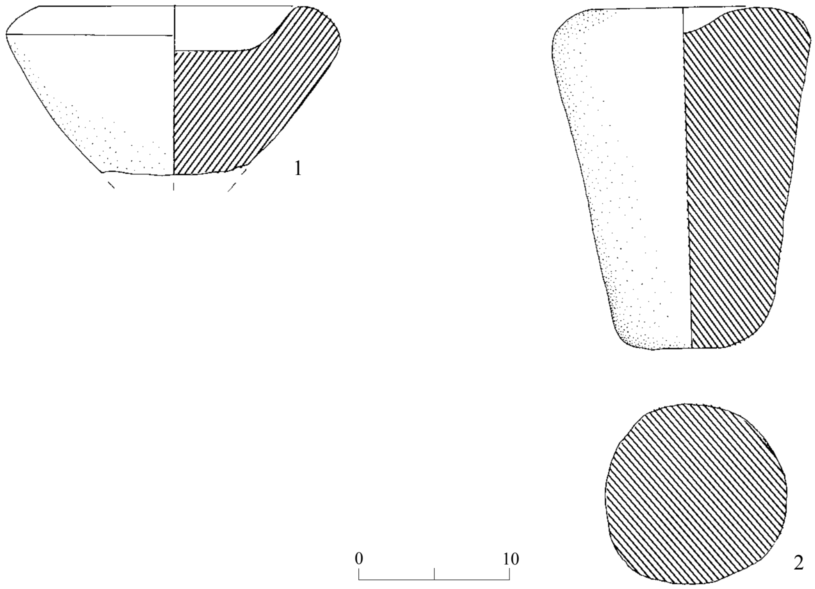

איור 6. שכבה VII, כלי בזלת מתקופת הברזל 1.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל
1	קערה	200	2001
2	רגל מזבח(?)	200	2000

עצמות בעלי חיים

אוסף העצמות קטן, ובו עצם בקר, עצם חמור ועצם כבש/עז; אלה יפורסמו בנפרד (Abado et al., forthcoming).

חרפושית

חרפושית עשויה סטאטיט, ככל הנראה בשימוש חוזר, נמצאה בשכבת פני השטח, ותוארכה לתקופת הברונזה התיכונה 2ב׳ (ר׳ Ben-Tor, this volume).

שכבה VI (התקופה הביזנטית; המאות הו׳–הז׳)

שרידי שכבה זו נחשפו בחתכים שנחפרו מתחת לרצפות הכנסייה, היכן שלא השתמרו אבני פסיפס משכבות עליונות (IV–V).

שטח A. נחפרו שני חתכים (תכנית 3: חתכים 1–1, 2–2). החתך הראשון הוא רצועה מלבנית (L130; 2.8 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ רוחב) בכיוון כללי צפון–דרום, שנעשתה במקום שבו שרדה רצפת טיח של שכבה IV. החתך נחפר בין רצפת פסיפס צבעונית משכבה V (L150) במזרח לבין קיר 131, קיר סורג במבנה הכנסייה משכבות IV–V, במערב. נחשפה בו רצפת פסיפס צבעונית מתחת למפלסי קרקע אפורה, ובה מתוארים קטעים מסצנה של יונים וטווסים על רקע לבן (L149; תכנית 4; לתיאור הפסיפס, ר׳ להלן). החתך השני (L138) נמצא בחלקו המערבי של השטח, והוא נחפר מתחת לתשתית פסיפס משכבה IV, העשויה סיד וטיח לבן על אבנים קטנות; החפירה העמיקה עד מפלס הסלע הטבעי. לא נמצאו שרידים מלבד מעט שברי חרסים המתוארכים לתקופה הביזנטית.

ברצפת הפסיפס (L149; 2.8 מ׳ אורך, כ־0.3 מ׳ רוחב, צפיפות של כ־85 אבנים בדצמ״ר; תכנית 4) מתוארים שני טווסים ושתי יונים על רקע לבן. במרכז נראה טווס פרוש־זנב שראשו, שנצבע בוורוד־כתום על רקע כחול, פונה לשמאל. העין עוצבה בסכמתיות בחלקו העליון בגוני אדום. זנב הטווס צבעוני, משונן בהיקפו, ונוצותיו פונות ימינה ושמאלה משני צדי הראש בגוני כחול, אדום, צהוב, קרם ולבן. משמאל לטווס מתוארת יונה הפונה לימין. ראשה מעוגל, תחום בקו אבנים בצבע כחול, ובמרכזו עיגול כחול קטן, המסמל את מקומה של העין; בין הראש לעין נראה מילוי אבנים בצבעי לבן

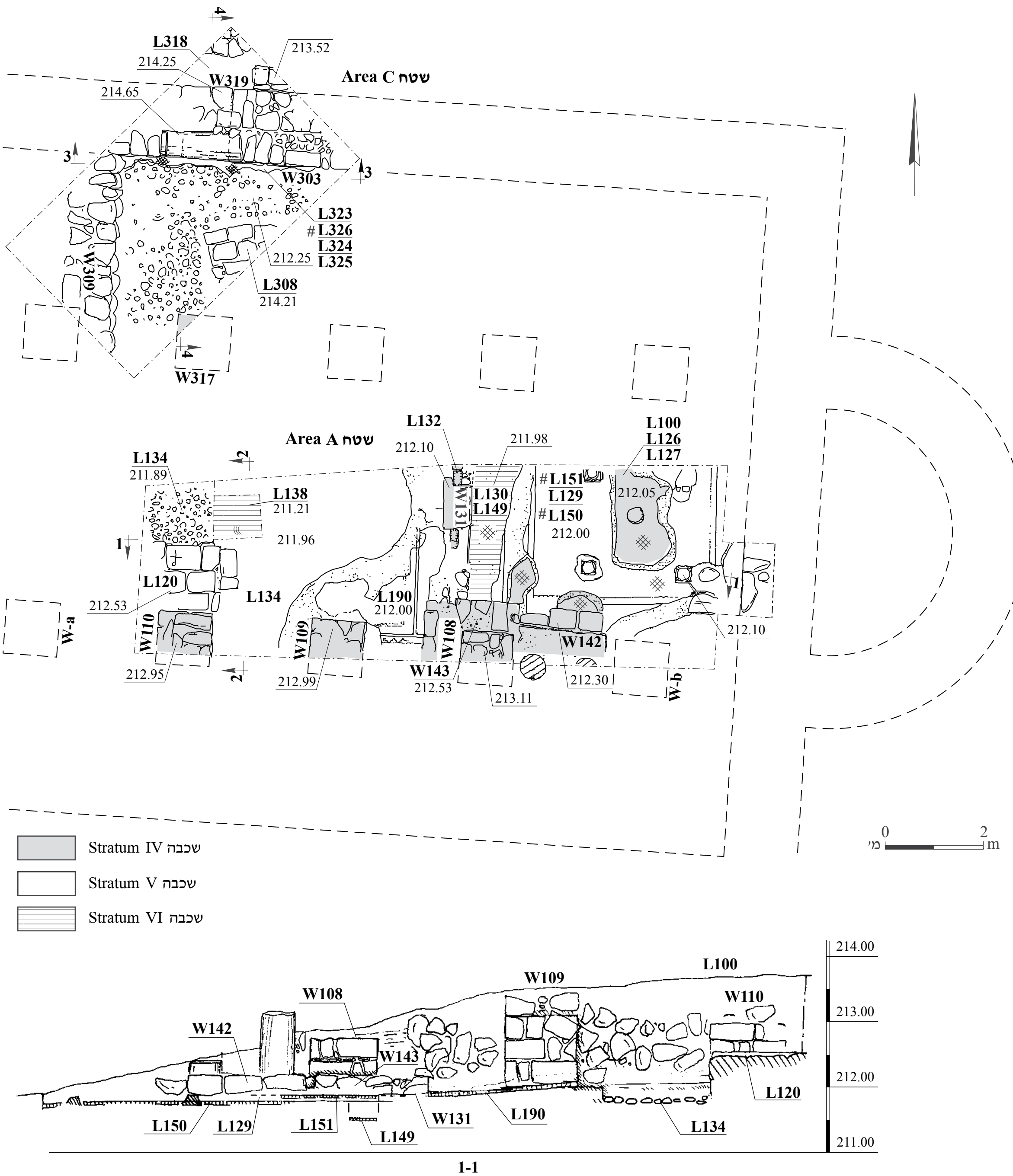

תכנית 3. שטחים A ו־C, שכבות IV–VI, תכנית וחתכים.

וצהוב. המקור עוצב מאבן אחת בצבע אדום. לגוף ולזנב מסגרות של אבנים בצבע כחול, המסמנות את נוצות הגוף ואת הזנב בגווני טורקיז, כחול, צהוב, כתום ואדום. מימין לטווס מתוארת ציפור נוספת, ככל הנראה יונה הפונה לשמאל. ראשה וגופה דומים ליונה שמשמאל, אך שרד ממנה קטע קטן. הטווס השני (בקצה הימני, הדרומי, של הסצנה) מעוצב בגווני כחול, והעין בצהוב; ראשו מורם

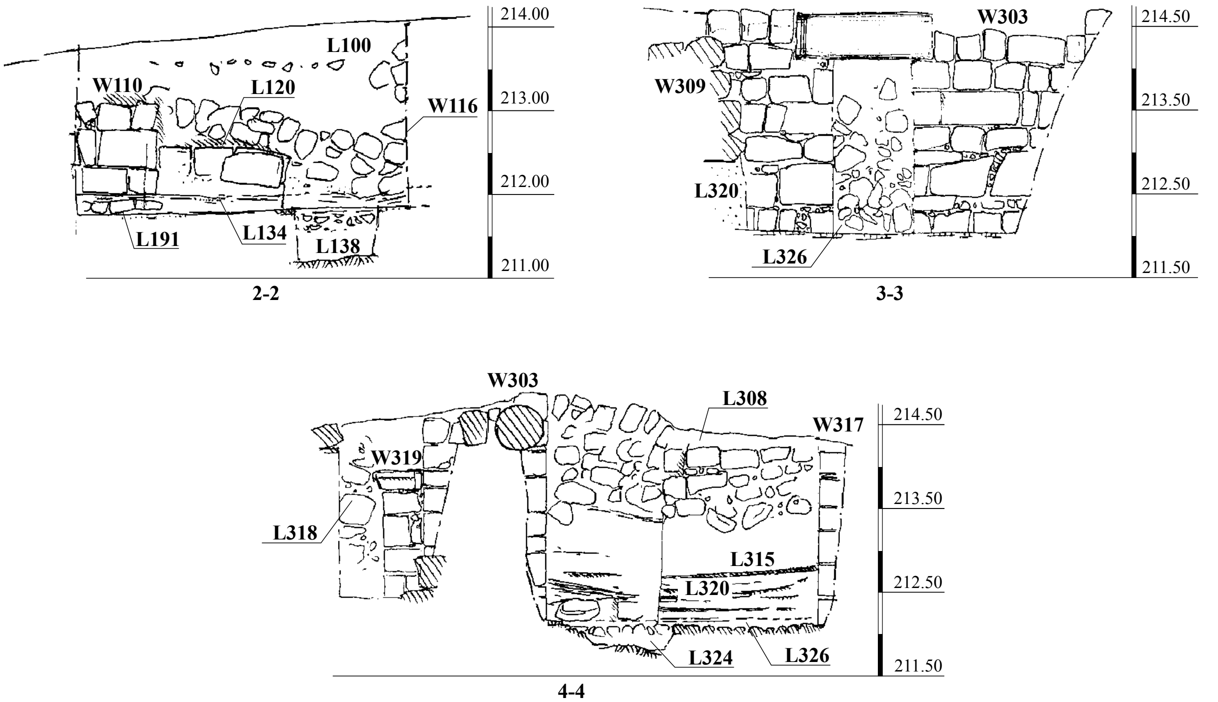

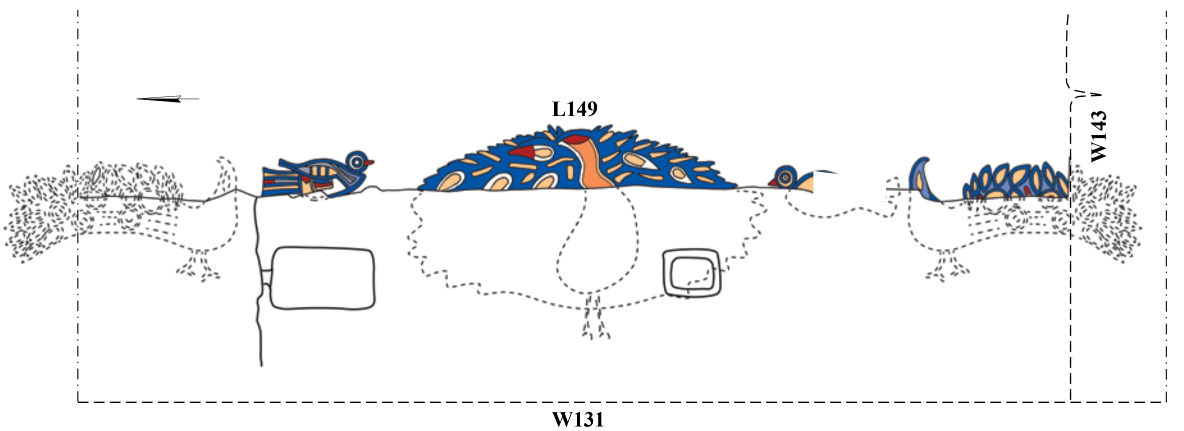

תכנית 4. שטח A, שכבה VI, פסיפס הציפורים.

למעלה ונוטה לימין. זנבו מקופל, ולנוצות מסגרות בגוון כחול; חלקן הפנימי בגוני צהוב־כתום ומעט אדום. מערך הדמויות בפסיפס — טווס במרכז, יונה וטווס מצד ימין, ויונה משמאל — מצביע על כך שהסצנה הייתה סימטרית, וכי טווס נוסף, שזנבו מקופל, הופיע משמאל ליונה שמשמאל. לפי הצעה זו, אפשר לשער כי רוחבו של האולם במבנה שכבה VI היה 3.75 מ׳ לפחות.

טווסים פרושי־זנב אופייניים לרצפות פסיפס של כנסיות. בכנסיית הבישוף יוהנס בחורבת ברקה, המתוארכת לשנת 511 לסה״נ (חבס תשע״ו: ‎*103–*104, איור 34), נמצאה סצנה של טווס פרוש־זנב במדליון המרכזי ברצפת אולם התווך. סצנות דומות מוכרות גם בבסיליקה המרכזית בכנסיית כפר נחום (Corbo 1975:44–45, Photos 17, 18), בכנסיית גיאורגיוס הקדוש בגרש משנת 529 לסה״נ (Piccirillo 1993:289, Fig. 535) ובכנסיית אליהו הנביא במידבא מראשית המאה הו׳ לסה״נ (Piccirillo 1993:384–390). תיאורים של טווס פרוש־זנב הלמו חללים חשובים בכנסיות, הן בשל זנבו ההדור הן בשל משמעותו הדתית בתרבויות נוצריות (להרחבה, ר׳ חבס תשע״ו: ‎*115–*116; Dunbabin 1978:166–170). תיאור של טווסים שזנבם סגור, הפונים אל עבר דמות מרכזית, שכיחה יותר בכנסיות עבר הירדן מהמאה הו׳ לסה״נ, למשל בפסיפס הסיטרה הצפונית בקפלה של הנזיר יוהאנס בהר נבו שבעבר הירדן, המתוארך למחצית השנייה של המאה הו׳ לסה״נ (Piccirillo 1993:174–175, Fig. 228); בכנסייה של גיאורגיוס הקדוש בהר נבו (Piccirillo 1993:178–179, Fig. 246) ובאפסיס של ה״כנסייה של עץ התמר״ באום אל־רצאץ (Piccirillo 1993:241–242, Fig. 393), המתוארכים לתקופה הביזנטית. טווס שזנבו סגור מוכר גם בפסיפס כנסיית העוגן בטבריה, המתוארך לשלהי המאה הו׳ לסה״נ (Amir 2004a:146–148). ייתכן כי הבדלים אלו במופע הטווס נובעים מהתאמת דמות הטווס לחלל הארכיטקטוני שאותו הוא נבחר לעטר. יונים, שתיאורן דומה לאלו מטמרה, מופיעות בפסיפס הכנסייה הצפונית בחשבון, המתוארכת אף היא למאה הו׳ (Piccirillo 1993:250–251, Figs. 422, 428, 429), וציפורים שתיאורן דומה נמצאו בפסיפסי כנסיות מאזור גדרה, בעבר הירדן (Piccirillo 1993:324–325, 328–329, Figs. 671, 679, 682, 690). נראה כי הפסיפס מטמרה מתאים לתיאורי פסיפסי הכנסיות בתקופה הביזנטית, אך סצנה זהה לזו משכבה VI בטמרה, שבמרכזה טווס פרוש־זנב, היא ייחודית לפסיפסי ארץ־ישראל, ומוכרת עד כה רק בפסיפס של הכנסייה הביזנטית מחורבת ברקה בגן יבנה.

שטח C. בחתך בדיקה נוסף (L325; תכנית 3), שנחפר מתחת לתשתית רצפת פסיפס (L324) של השכבות העליונות (IV–V), נמצא על הסלע מטבע המתוארך לשנים 383–395 לסה״נ (ר׳ שיאון, כרך זה: מס׳ 4). במילויים מאוחרים משכבה II נמצאו מתקופה זו שני מטבעות נוספים: האחד (ר׳ שיאון, כרך זה: מס׳ 5) מתוארך לשנה 577/8 לסה״נ, והאחר (ר׳ שיאון, כרך זה: מס׳ 6) לשנים 614–618 לסה״נ. קערת חרס מיובאת מטיפוס LRC (L318; איור 7:1) נחשפה אף היא במילויים מאוחרים, ותוארכה לשכבה זו.

רצפת הפסיפס בשטח A ותשתית הרצפה בשטח C מתוארכות לתקופה הביזנטית (ר׳ להלן), ונראה כי שימשו במבנה ציבור, שתכניתו לא נחשפה בחפירה. סביר להניח כי מתארו נשמר במתכונת הבנייה של השכבות העליונות.

הממצא

כלי החרס

במכלול כלי החרס נמצאו קערות מיובאות, מחופות אדום, וסיר בישול (איור 7:1–5).

קערות מיובאות (איור 7:1–4).— קערה מס׳ 1 נמצאה בהצטברויות (L318) שמצפון לקיר הסיטרה הצפונית (W319; ר׳ שכבה V, להלן). הקערה היא מטיפוס LRC F3, המתוארכת למחצית השנייה של המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:333–338, Fig. 69). קערה מס׳ 2 דומה לקערה מס׳ 1, ונמצאה במפלס פני השטח (L100; תכנית 3: חתך 1–1). קערה מס׳ 3 נמצאה על רצפת שכבה V (L130), ממזרח לקיר 131, וקערה מס׳ 4 נמצאה בתשתית רצפה 323 הצמודה לקיר 303. קערות אלו גדולות, מחופות אדום; הן מזוהות עם טיפוס ARS Form 104 לפי החלוקה של הייז ומתוארכות למחצית השנייה של המאה הו׳ – הרבע הראשון של המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:160–166, Fig. 23).

סיר בישול (איור 7:5).— שפה של סיר בישול מס׳ 5 נמצאה בשטח C, בחתך שנחפר עד סלע האם, מתחת לתשתית רצפה 326. לשפה שני קפלים חיצוניים וחתך מרובע; טיפוס זה הוא אחד הטיפוסים השכיחים בסירי הבישול בחפירות יקנעם, ולפי אבישר, יש לתארכו לשלהי התקופה הביזנטית עד ראשית התקופה האומיית (Avissar 1996a:72–73, Fig. XII.6:8). שבר דומה נמצא בטמרה (אבו פנה 2009: איור 5:6).

בחפירה שנערכה ממערב לכנסייה נחשף מבנה שתוארך למאה הו׳ לסה״נ (טפר 2007: איור 2),

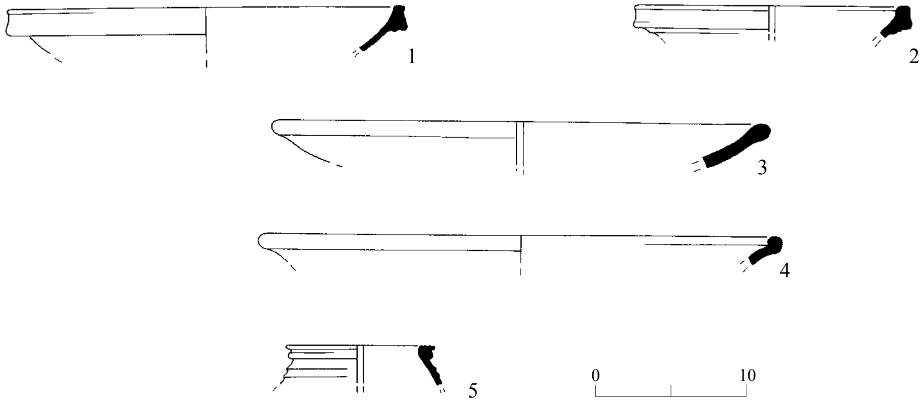

איור 7. שכבה VI, כלי חרס מתקופה הביזנטית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	318	3013	טין כתום, צריפה טובה
2	קערה	100	1000	טין כתום, צריפה טובה
3	קערה	130	1031	טין כתום, צריפה טובה, ממורק
4	קערה	323	3024	טין כתום, צריפה טובה, ממורק
5	סיר בישול	324	3025	טין חום, גוון כהה בפני השטח

ובו 41% מהכלים הם קערות מיובאות, מחופות אדום; מרביתן נמצאו במפלסי הרצפה במבנה. שיעור כה גבוה של קערות מיובאות, המתוארכות ברובן למאה הו׳ לסה״נ מלמד על השימוש הרב שנעשה בהן באותה העת באתר (טפר 2007: איור 5:1–8; לדעה נוספת המסתמכת על ממצאי סקר ארכיאולוגי, ר׳ Leibner and Ben David 2014). בחפירות שנערכו בשנים 1996–2012 (איור 2) בטמרה נבדקו 36 קערות מיובאות ממשפחת הקערות המחופות אדום (ARS, LRC, CRS, ERS).[5] לקערות נמצאו מקבילות לטיפוסים מוכרים על פי הטיפולוגיה של הייז (Hayes 1972; 1980), ונמצא כי מרביתן מתוארכות לשלהי המאה הה׳, ובעיקר למאות הו׳–הז׳ לסה״נ. בבדיקה זו נמצאו קערות מכמה קבוצות וטיפוסים: שלושה טיפוסים של קערות LRC (14 פריטים); שבעה טיפוסים של קערות ARS (11 פריטים); ארבעה טיפוסים של קערות CRS (7 פריטים) וארבע קערות ERS. כן נמצא כי כמחצית מהקערות הן מארבעה טיפוסים בלבד: LRCF6, LRCF3, ARS104C ו־LRC10A ולמעלה משליש מטיפוסי המכלול היו נפוצים גם במאה הז׳ לסה״נ (LRC10A, ERS-J, ARS105, CRSF10, CRS9C, CRS9B). נתונים אלו מלמדים כי צריכתן של הקערות המיובאות בטמרה נמשכה עד שלהי התקופה הביזנטית. תופעה דומה נצפתה גם במחקרה המקיף של צוף (תשס״ג:76–84) על משפחת כלים זו ותפוצתה באתרים שונים ברחבי הארץ, אולם עיקר התרומה מניתוח הממצא בטמרה הוא מיעוטן של קערות מחופות אדום הקדומות למאה הו׳. ראשית צריכתן של קערות מיובאות בטמרה במאה הו׳ לסה״נ יכולה לרמוז על פער יישובי באתר שהחל משלב כלשהו בתקופה הרומית עד שלהי התקופה הביזנטית, או על תהליך כלכלי־חברתי הקשור בנוכחותה של אוכלוסייה צורכת כלי ייבוא באתר באותה עת. העדרם של כלי חרס מקומיים באוסף אינו מאפשר להכריע בסוגיה זו, אך אפשר להניח כי מבני שכבה VI לא נוסדו לפני ראשיתה של המאה הו׳ לסה״נ, וסבירה ההערכה כי באותו הזמן לערך הונחו רצפות הפסיפס בכנסייה שביישוב (שטחים A ו־C).

עצמות בעלי חיים

נחשפו עצם של בקר ועצם של כבש/עז בלבד; אלה יפורסמו בנפרד (Abado et al., forthcoming).

איור 8. שטח A, שכבה V, קיר הסורג (W131) ורצפות הפסיפס, מבט לצפון.

שכבה V (התקופה האומיית; המאה הז׳ – שנת 749)

בשכבה זו נחשף חלק ממבנה כנסייה: אולם תווך ובמה בשטח A, וסיטרה צפונית בשטח C (תכנית 3).

שטח A. באולם התווך נחשף קיר סורג (W131; לפחות 4 מ׳ אורך; איור 8), שכיוונו צפון–דרום, והוא שרד לגובה שני נדבכים לפחות בחלקו הדרומי. הקיר בנוי אבני גזית גדולות (1.10 × 0.55 מ׳) העשויות גיר, ובהן לפחות שני שקעים מלבניים (0.20 × 0.15 מ׳) שלהם חתך מעוגל. ממזרח לקיר וממערב לו נחשפו בחלקן רצפות פסיפס צבעוניות (תכניות 3; 5). רצפת הפסיפס המערבית של אולם התווך (L190; כ־3 × 4 מ׳; איור 9) הונחה על תשתית (L134), העשויה טיט לבן על מפלס של אבנים קטנות. הפסיפס הוא שטיח צבעוני, התחום במסגרת גאומטרית, ובו מדליונים של תשליבי קשרים וצלבים על רקע לבן (ר׳ להלן). בחלקה המזרחי של הרצפה, במקביל לקיר 131, נחשפה כתובת הקדשה בשפה היוונית (איור 10; ר׳ די סיגני, להלן). הכתובת בת ארבע שורות ואורכה לפחות 2.26 מ׳. לפי הצעת הפענוח של די סגני (להלן), יש לתארכה לשנת 107 לפי מניין ההיג׳רה (שנת 725 לסה״נ). מעל הכתובת והפסיפס נתגלו שרידי בנייה משלב מאוחר (שכבה IV; ר׳ להלן) שנועדו להרחיב את קיר הסורג אל חלקה המערבי של במת ההטפה (W143). שרידים נוספים של בנייה מאוחרת, אשר חדרו את רצפת הפסיפס, נתגלו גם בצד הדרומי־המערבי, ובהם אומנות (W108, W109 ו־W110) ממבנה שכבה IV (ר׳ להלן).

ממזרח לקיר הסורג נחשפה בחלקה רצפת הבמה (L150; 3 × 5 מ׳), וממנה שרד שטיח פסיפס צבעוני (4.0 × 3.5 מ׳). הפסיפס מעוטר בשורות של מדליונים, ובהם עיטורי צלבים וקשרים מסוגננים במגוון צבעים (איור 11; ר׳ **הפסיפסים משכבה V**, להלן). בחלקו הצפוני של הפסיפס נעשו תיקונים באבני פסיפס לבנות, ללא התחשבות בעיטור הקיים. צמוד לקיר הסורג לא שרדו אבני הפסיפס, ונחשפה רצפת טיח מהודק (בחתך שנחפר לתוכה נחשף פסיפס קדום; ר׳ לעיל, שכבה VI), המלמדת על שלב השימוש האחרון ברצפת המבנה. בחלקו המזרחי של אולם התווך נמצאו שלוש כותרות שיש קטנות בתוך חורים ברצפת הפסיפס, וחור המסמן

איור 9. שטח A, שכבה V, קיר הסורג (W131) ורצפות הפסיפס, מבט לדרום.

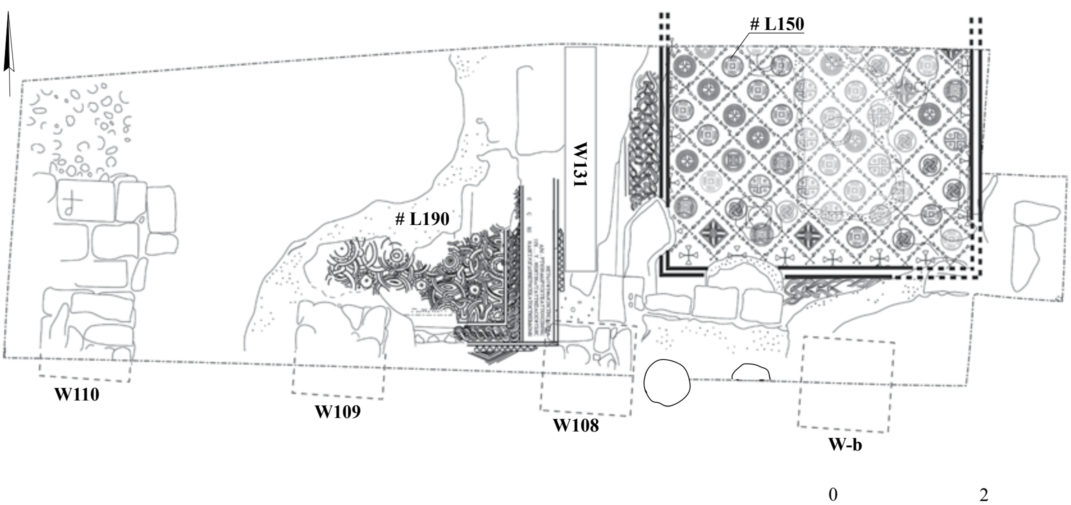

תכנית 5. שטח A, שכבה V, פסיפסי אולם התווך והבמה.

איור 10. שטח A, שכבה V, כתובת ביוונית.

איור 11. שטח A, פסיפס גאומטרי משכבה IV על פסיפס המדליונים משכבה V, מבט לדרום.

כנראה את מקומה של הכותרת הרביעית (סביב שטיח פסיפס מאוחר שלא הוסר, L151; איורים 11, 12). אלו היו כנראה כותרות עליונות של מבנה קיבוריום, ככל הנראה משכבה VI. דומה כי הכותרות הוסבו לשמש רגלי שולחן/מזבח בשכבה IV (ר׳ להלן).

שטח C. מעל שרידי שכבה VI נחשף קטע קטן של רצפת פסיפס (L326), העשויה מאבנים קטנות, ובה שרידי מסגרת בצבעי שחור ואדום. רצפה זו, שהונחה על תשתית של אבנים קטנות שפורקה בחפירה, ניגשה לקיר (W303) בכיוון מזרח–מערב; הרצפה לא

איור 12. שטח A, שכבה IV, כותרת שיש קטנה בשימוש חוזר, החודרת את הפסיפס משכבה V, מבט לצפון.

השתמרה ולא סומנה בתכנית. הקיר (2.8 מ׳ גובה) בנוי אבני בזלת בינוניות, ובמרכזו נמצא פתח בנוי, ששימש כנראה גם את המבנה משכבה IV; עמוד מאבן גיר שימש משקוף בפתח (תכנית 3: חתכים 3–3, 4–4; איור 13). אפשר להניח כי העמוד שימש במקור לנשיאת חלקיו העליונים של מבנה הכנסייה משכבה V, או אף במבנה משלב קדום יותר משכבה VI, ושולב כאן בשימוש משני. מצפון לקיר 303 נחשפה אומנה דבוקה (W319; 2.2 מ׳ גובה; תכנית 3: חתך 4–4). האומנה בנויה אבני גזית מבזלת ובראשה אבן כרכוב; נראה כי שימשה לנשיאת הגג באגפו הצפוני של המבנה.

איור 13. שטח C, פתח בקיר (W303), ובראשו עמוד אבן בשימוש חוזר, מבט לצפון.

הפסיפסים משכבה V

פסיפס הבמה (תכנית 6; איורים 14, 15)

הפסיפס שרד בחלקו ממזרח לקיר הסורג (W131). השטיח (3.5 × 4.0 מ׳; צפיפות של 70–75 אבנים בדצמ״ר) נושא דגמים גאומטריים בצבעי לבן, צהוב, אדום ושחור, והוא מוקף בדגם של תשליב לולאות כפול. שטחו הפנימי מעוטר בשורות צולבות של מחרוזות ניצנים בצבעי צהוב ואדום, ובסיסם בגוון שחור. בנקודת המפגש של מחרוזות הניצנים מעוצב פרח, שצורתו כעין צלב

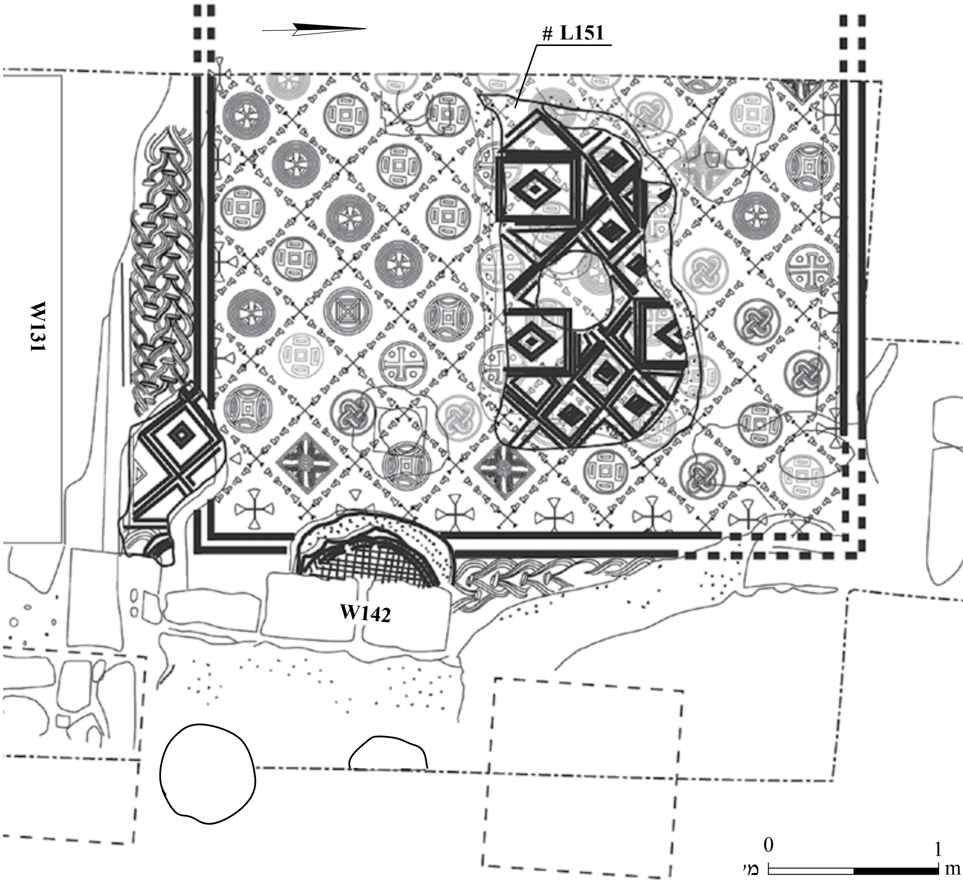

תכנית 6. שטח A, פסיפס אולם הבמה.

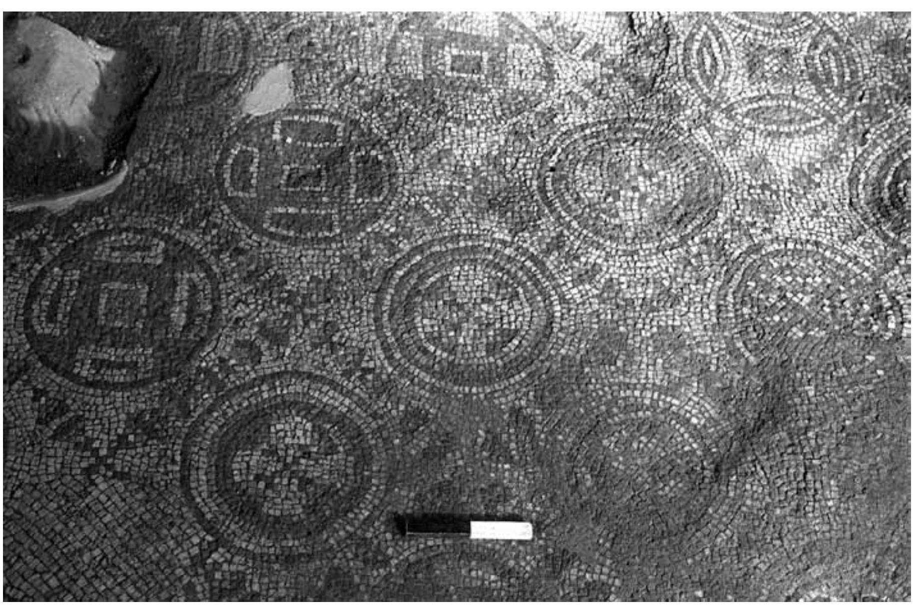

איור 14. שטח A, שכבה V, מדליונים בפסיפס הבמה, מבט למזרח.

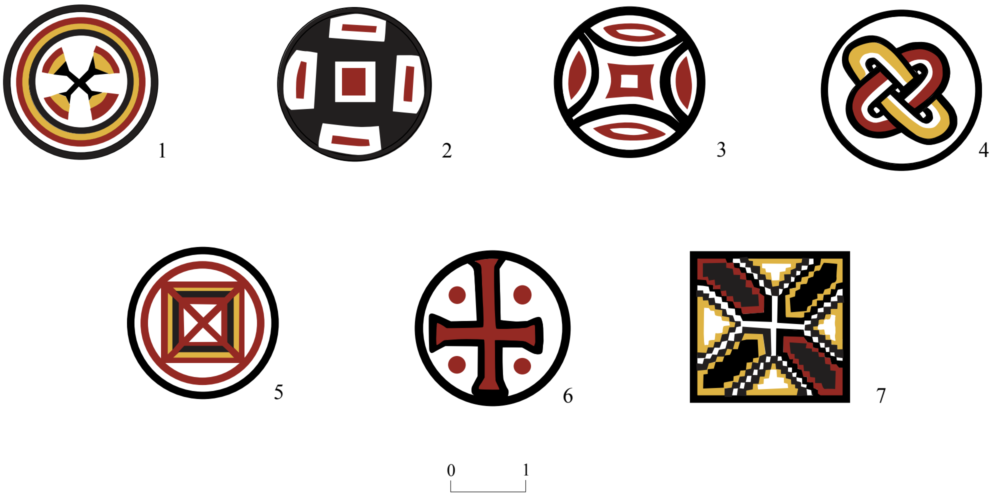

איור 15. שטח A, שכבה V, טיפוסי המדליונים בפסיפס הבמה.

שווה־זרועות בגוון שחור, ובמרכזו אבן אחת. המחרוזות הצולבות יוצרות מערך של מסגרות רבועות (0.45 × 0.45 מ׳) שבמרכזן מדליונים (0.33 מ׳ קוטר; איור 15). המדליונים מסודרים בשורות, באלכסון לציר האורך של השטיח. בשורות הקצרות שבפינות השטיח עוצבו שני מדליונים, ובשורות הארוכות, במרכז הפסיפס — עשרה מדליונים. לאורך המסגרת הפנימית של השטיח, היכן שלא היה אפשר לשלב מדליונים בשלמותם, שולבו צלבים מסוגננים, דומים לאלו שתוארו לעיל. בשטיח זוהו 23 מדליונים (מתוך 55 לפחות בשטח הפסיפס שנחפר), שסווגו לשבעה טיפוסים: שישה מהם מעוגלים (0.33 מ׳ קוטר; איור 15: 1–6) ואחד רבוע (0.4 × 0.4 מ׳; איור 15: 7). מדליונים 1, 4, 5 ו־7 נצבעו בצבעי לבן, צהוב ואדום, ומדליונים 2, 3 ו־6 נצבעו בצבעי אדום, שחור ולבן.

טיפוס מס׳ 1 הוא השכיח בפסיפס (שבעה מדליונים; איור 15: 1), ולו מסגרות היקפיות וצורת צלב מסוגנן במרכז שזרועותיו שוות באורכן ומתרחבות בקצותיהן. צורתו זהה לצורת המפגש של המחרוזות הצולבות שתוארו לעיל. לטיפוס מס׳ 2 (חמישה מדליונים; איור 15: 2) מסגרת ברוחב אבן אחת, ובמרכזה ריבוע שחור שמקדקודיו מתפתחים משולשים, שבסיסם הרחב נושק למסגרת החיצונית של המדליון; במרכז הריבוע, ריבוע נוסף, לבן ובתוכו ריבוע אדום, פנימי. טיפוס מס׳ 3 (חמישה מדליונים; איור 15: 3) דומה לטיפוס 2, ובו מסגרות היקפיות צרות באדום, צורה פנימית מעוגלת וקשתית בשחור וקדקודים הנמשכים עד דופן המדליון. לטיפוס מס׳ 4 (שלושה מדליונים; איור 15: 4) מסגרת צרה, ובמרכזו דגם של קשר מורכב בצבעים צהוב ואדום. לטיפוס מס׳ 5 (מדליון אחד; איור 15: 5) שתי מסגרות עגולות ובתוכן ארבע מסגרות רבועות בארבעה צבעים, ושתי שורות אבנים מוצלבות היוצרות מעין צלב במרכז המדליון. טיפוס מס׳ 6 (איור 15: 6) נמצא בחלקו העליון והמרכזי של השטיח. זהו מדליון עגול, ולו מסגרת בצבע שחור. חללו הפנימי לבן, ובמרכזו צלב בצבע אדום. זרועותיו אינן שוות ומתרחבות בקצותיהן. בין הזרועות, על הרקע הלבן, נקודות בצבע אדום. טיפוס מס׳ 7 (שני מדליונים; איור 15: 7) רבוע, ובמרכזו צורת צלב שווה זרועות בצבעים שחור, אדום צהוב ולבן.

הדגמים הגאומטריים בפסיפס הבמה שכיחים באומנות הפסיפסים בארץ־ישראל בתקופות הרומית והביזנטית, לדוגמה תשליב הלולאות (Avi-Yonah 1981: B-12; Ovadiah and Ovadiah 1987: B-13), שרשרות פרחי הניצן המסודרים במערך מוצלב (Avi-Yonah 1981: F1–3) והמדליונים שלהם דגמים גאומטריים (Avi-Yonah 1981: C; למדליון מטיפוס 4, ר׳ גם Avi-Yonah 1981:287, No. 14). הקבלה לתשליב הלולאות אפשר למצוא בכנסייה מהמאה הו׳ בקרבת הר נבו (Piccirillo 1993: Fig. 669); עיטור של שרשרות ניצן כמעט

איור 16. שטח A, שכבה V, פסיפס הבמה: מדליון צלב ונקודות בין זרועותיו, מבט למערב.

זהה לזה שבטמרה נמצא בכנסייה הצפונית בחשבון, המתוארכת אף היא לאותה עת (Piccirillo 1993: Figs. 422, 423, 428, 429) ובפסיפסים נוספים (Piccirillo 1993: Figs. 181, 183). מערך של מדליונים, שבמרכזם מגוון עיטורים וצלבים, הדומה לזה מטמרה, מוכר בפסיפס הכנסייה מאל־מכר (Bagatti 2001:142–146, Fig. 75), ובפסיפס הבמה של הכנסייה בח׳ירבת בית סילא מאזור ירושלים (Batz 2008: Pl. XXVIII); שתי הכנסיות מתוארכות למאות הה׳–הז׳ לסה״נ. מערך של מדליונים, אם כי חסרי עיטור פנימי, מוכר גם בפסיפס אולם התווך של כנסייה מהמאה הז׳ בטבריה (Amir 2004a: Fig. 8:1, 12).

הצלבים בפסיפס יכולים ללמד על תיארוך הכנסייה. הצלב המופיע בחלקו העליון והמרכזי של האולם (איור 15: 6; איור 16) מוכר מפסיפסים נוספים, כגון בחלקה העליון של הבמה בכנסייה בח׳ירבת אל־בוידאת, המתוארכת לשלהי המאה

איור 17. צלב חקוק על משקוף בזלת, שנמצא בחפירות טמרה 2000 (גל ואחרים תשס״ב: איור 61).

הו׳ לסה״נ (Hizmi 1993: Pl. VII. B). צלבים דומים מוכרים בטביעות על קערות מיובאות ממשפחת LRC ומטיפוסים המזוהים, לפי הכרונולוגיה של הייז, למאות הה׳–הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:348–349, 367–368, Group II-III, Figs. 78, 79). דוגמה נוספת אפשר למצוא במבחר גדול של טביעות מהשכבה הביזנטית בכפר נחום (Loffreda 2008:65–68, DG.56). צלב זהה לזה הטבוע בפסיפס נמצא ממערב למבנה הכנסייה בטמרה, והוא חקוק במרכזו של משקוף אבן עשוי בזלת (איור 17; גל ואחרים תשס״ב: איור 61; למיקום החפירה ר׳ איור 2: 11); סביר להניח כי במקור שימש המשקוף במבנה הכנסייה של שכבה V.

בפסיפס דגם נוסף של צלב (איור 15: 7) המופיע לפחות בשתי מסגרות רבועות בצד הדרומי של הפסיפס. צלב זהה (ללא המסגרת סביבו) נמצא על תיקון פסיפס המתוארך לשלב האומיי בכנסייה ליד חשבון (Piccirillo 1993:252–253, Fig. 443). צלבים דומים מוכרים בטביעות על קערות מיובאות מקפריסין (ממשפחת LRD) המתוארכות, לפי הטיפולוגיה של הייז, למאה הה׳ – אמצע המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:384, Fig. 84:k–o), וכן על קערה מהתקופה הביזנטית בכפר נחום

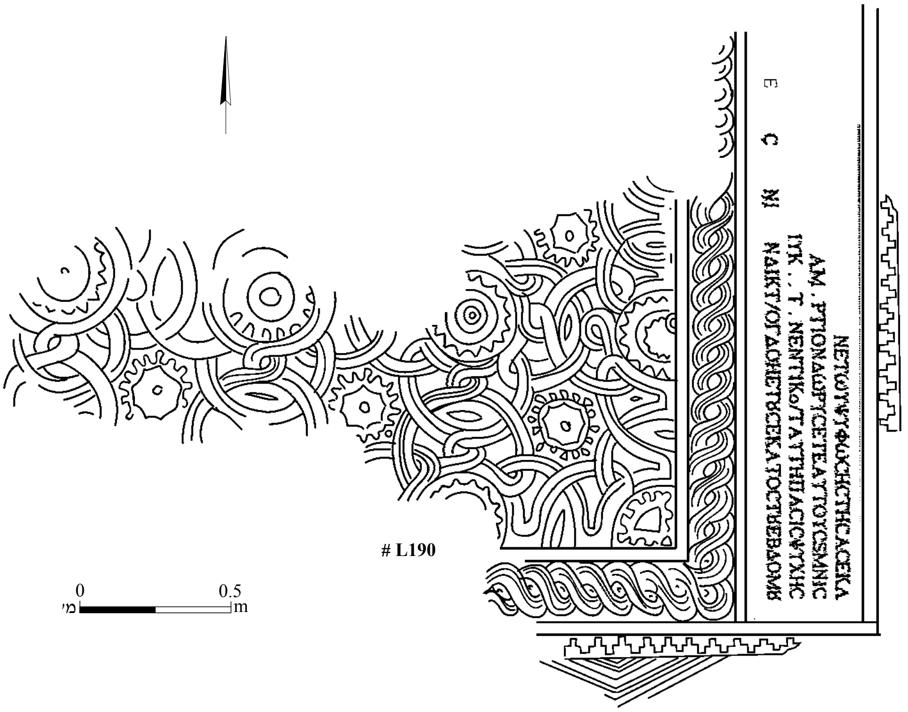

איור 18. שטח A, שכבה V, פסיפס אולם התווך.

(Loffreda 2008:65, DG.56). לאור זאת, נראה כי יש לתארך את הדגמים מטמרה ואת השילוב המיוחד ביניהם, לא מאוחר למחצית הראשונה של המאה הח׳ לסה״נ. הכתובת ביוונית (ר׳ די סגני, להלן), שנמצאה באולם התווך ממערב לקיר הסורג, מאששת תיארוך זה.

פסיפס אולם התווך (L190; תכנית 5; איור 18)
הפסיפס שרד בחלקו (לפחות 2.2 × 2.3 מ׳; 70–75 אבנים בדצמ״ר) בפינה הדרומית־המערבית של אולם התווך, ממערב לקיר הסורג (W131). במזרח הפסיפס נחשפה כתובת בנייה תחומה במסגרת שחורה (איור 10; ר׳ די סגני, להלן). את הפסיפס תוחם ממזרח ומדרום דגם שיניות, והוא מחבר את הכתובת לשטיח הצבעוני הצמוד אליה ממערב. מסביב לשטיח יש מסגרת של חבל שזור, התוחמת את חלקו הפנימי של השטיח. דגמים גאומטריים בצבעי לבן, צהוב, אדום ושחור מעטרים את חלקו הפנימי של השטיח, ובהם עיטור של קשרים מורכבים של לולאות חבל, ובמרכזם מתומן משונן. צמוד לחתך הדרומי של החפירה, ומדרום לשטיח נחשף בחלקו עיטור גאומטרי נוסף.

הדגמים בפסיפס אולם התווך שכיחים בארץ־ישראל ובסביבתה בתקופות הרומית, הביזנטית והאומיית. דגם השיניות (Avi-Yonah 1981: A4) ודגם החבל השזור (Avi-Yonah 1981: B3) מופיעים בכנסיית העוגן בטבריה, המתוארכת למאה הו׳ לסה״נ (Amir 2004a: Fig. 8:4, 5); בח׳ירבת אל־שביכה בגליל המערבי, בשלבי הפסיפס המתוארכים למאות הז׳–הח׳ לסה״נ (שיאון תשס״א:259–261, תכנית 3), ובכנסיות עבר הירדן המתוארכות לתקופה האומיית (Piccirillo 1993: Figs. 760, 762). דגם הקשר המורכב מופיע במגוון רחב של צורות, ואין לו מקבילה זהה (לדוגמה דומה, ר׳ Avi-Yonah 1981: I11). דוגמות נוספות של דגם זה, אם כי לא זהות, מוכרות בפסיפסי כנסיות באזור ג׳רש שעבר הירדן, המתוארכות למאה הו׳ לסה״נ (Piccirillo 1993: Figs. 574, 588; לאתרים נוספים, ר׳ Piccirillo 1993: Figs. 282, 346, 383, 785, 786). דגם דומה מוכר גם מהכנסייה שנחשפה בתל אצטבה (טרם פורסם; לסקירה כללית, ר׳ מזור ובר־נתן תשנ״ה:136). תיארוך העיטורים בפסיפס אולם התווך לתקופה האומיית נסמך על תיארוכה של כתובת הבנייה המשולבת בו (ר׳ די סגני, להלן).

כתובת ביוונית

לאה די סגני

הכתובת (Di Segni and Tepper 2004) בשפה היוונית ערוכה בארבע שורות בתוך מסגרת רבועה (0.5 מ׳ רוחב) בחלקו המזרחי של שטיח הפסיפס באולם התווך (תכנית 5; איורים 9, 10, 18, 19). חלקה הצפוני של הכתובת לא השתמר, וחלקה הדרומי השתמר טוב ממרכז הכנסייה לכיוון דרום, עד גבול המסגרת של הפסיפס, לרוחב אולם התווך (2.66 מ׳ אורך). האותיות (7–8 ס״מ גובה) נעשו מאבני פסיפס בצבע שחור. בשלוש השורות העליונות האותיות רחבות ומרווחות, ובשורה האחרונה צפיפותן עולה והאותיות העגולות הופכות לצרות וסגלגלות. האות O צרה, סגלגלה, ולה קדקוד מחודד. עם זאת, רוב האותיות מעוגלות ורחבות ונחות על בסיס שטוח, תופעה אופיינית לכתובות מהמאות הז׳–הח׳ לסה״נ (Di Segni 2003:248–249). הסטיגמה (סימן דמוי S המשמש בדרך כלל סימן קיצור) בשורה השנייה משמשת סימן פיסוק.

תרגום הכתובת:

[בימי פלוני הכומר (?)] נעשה הפסיפס של הכנסייה הקדושה [בהשתדלותו של אלמוני. האדון] יעניק להם [מחילת] החטאים. זכור [אלהים את ...⁻ ואת ...] ואת כל (תושבי) הכפר הזה, כל נפש ונפש. [כל העבודה הושלמה] בחודש [יו]ני [ביום ..], באינדיקציה השמינית, בשנת מאה ושבע.

שחזור הקטעים החסרים אינו נטול ספקות. סביר להניח כי הכתובת נפתחה בשמו של הממונה על עבודת הקודש בזמן סיום התקנת הפסיפס, ואפשר כי הופיע גם סימן הצלב. בישוף המחוז, או כומר הכנסייה, הוזכרו בדרך כלל לפי תפקידם, באופן מלא או בקיצור; לעתים, לווה השם בתואר, כגון קדוש. בהנחה שהכתובת ציינה את שם הבישוף, ייתכן שהיה זה הבישוף של הר תבור או של בית שאן, שכן בשני האזורים ישבו בישופים במאה הח׳ לסה״נ (Fedalto 1988:1031, 1038). כפר טמרה קרוב יותר להר תבור מאשר לבית שאן, אולם מחוז הבישוף, ששכן בהתחלה בהלנופוליס (Helenupolis), היא כפר כמא, ומאוחר יותר במקום הקדוש בהר התבור, היה ככל הנראה לא גדול, ולכן נראה כי הכפר היה בגבולותיה של בית שאן. כיוון שספק אם בפער הקיים בשורה השנייה יש מקום ליותר משם אחד, שמו של האיש שדאג להנחת הפסיפס, סביר להניח שהשורה הראשונה של הכתובת הכילה את שם הכומר של הכנסייה, ולא את שם הבישוף. מתוכן השורה השלישית (״זכור אלהים את כל בני הכפר״) מסתבר כי הייתה זו הכנסייה של הכפר, והכומר היה הכומר של הכפר. נראה כי התחינה למחילת החטאים הופנתה בשם אלה שהיו מעורבים ישירות בביצוע העבודה; בתחילת השורה השלישית יש להשלים כנראה את שמותיהם של שני התורמים (או שם של תורם אחד מלווה בשם אביו) שסייעו במימון הנחת הפסיפס.

בשורה הרביעית והאחרונה מופיע תאריך. הנוסחה המקובלת בכתובות בנייה היא: ״כל העבודה הושלמה״ ואז מופיע התאריך. הקטע ההרוס מתאים באורכו בדיוק למילים הללו, ואפשר להשלימן במידה רבה של וודאות. בהמשך השורה מופיע התאריך המלא: חודש ויום (היום נעלם בשבר, אך על פי גודל הרווח שבין שם החודש והמילה אינדיקציה, ייתכן שהיה כתוב במלואו), ולאחר מכן האינדיקציה והשנה, שאף הם נכתבו במלואם ולא במספרים. השאלה היא, לאיזה מניין שנים ולאיזו שנה לספירה הנוצרית אפשר לשייך את התאריך? המספר הנמוך 107 מלמד על מניין

-------------------------NETωϒΨϒΦωCHCTHCACEKΛ
---------------------ẠṂ. PTIONΔωPϒCETEAϒTOϒCSMNIC
-----------------------ỊϒK..T.NENTIKo/TAϒTHΠACICΨϒXHC
---------Ẹ--Ç----ṆỊ---NΔIKT/OΓΔOHET8CEKATOCT8EBΔOM8

[+ Ἐπὶ---πρεσβυτέρου ἐγέ]νετω ὑ ψύφωσης τῆς ἁ(γία)ς ἐκλ-
[ησίας σπουδῇ-----. Ὁ Κ(ύριο)ς ἄφεσιν ἁμα]ρτιῶν δωρύσετε αὐτοῦς. Μνίσ-
[θητι Κ(ύρι)ε --- καὶ ---]υ κ[αὶ] τ[ῶ]ν ἐν τῖ κό(μῃ) ταύτῃ πάσις ψυχῆς.
[Ἐτελειώθη τὸ πᾶν ἔργον μ]ε[νὸ]ς [Ἰου]ν̣ί̣[ου-ἰ]νδικτ(ιῶνι) ὀγδόῃ ἔτους ἑκατοστοῦ ἑβδόμου.

איור 19. שטח A, שכבה V, הכתובת היוונית בפסיפס אולם התווך.

שהתחיל בתאריך מאוחר מאוד, או לחלופין, על רישום מקוצר של התאריך. המניין הדומיננטי באזור הוא המניין הפומפיאני של בית שאן, שהחל בשנת 64 לפסה״נ, אבל לא הוא ולא אף מניין מוכר אחר באזור מספקים תאריך המתאים לפליאוגרפיה של הכתובת ולהקשרה הארכיאולוגי. אפשרות אחרת היא שהתאריך מקוצר. על סמך הכתובת שנתגלתה בא־נועימה שבירדן — שתאריכה ״שנה 8, אינדוקציה 8״, כלומר שנת 8(600) לתאריך הבריאה הביזנטי, 499/500 לסה״נ — ברור היום שתאריכים לפי מניין בריאת העולם היו עשויים להיכתב ללא הספרה הראשונה המציינת 6000 (Di Segni 2006:578–579; 2006–2007:116–119). עם זאת, אף אחד ממנייני בריאת העולם המוכרים באזורנו אינו מאפשר לתרגם את השנה 6107 לשנה לספירת הנוצרים שחלה באינדיקציה השמינית. נוסף לכך, כל חישוב של שנת 6107 על פי מניין כלשהו לבריאת העולם היה מתארך את הפסיפס לשנים 598–651 לסה״נ — מועד מוקדם מדי, שאינו תואם את הפליאוגרפיה של הכתובת. איננו מכירים מערכת כרונולוגית אחרת באזור — גם כזו המתחילה בתאריך מאוחר — המתאימה לפליאוגרפיה של הכתובת ולהקשרה הארכיאולוגי (ר׳ להלן, **הממצא**).

נראה כי האפשרות הסבירה היחידה היא לקבוע את תאריך הכתובת לפי מניין השנים של ההיג׳רה. שנת 107 של מניין ההיג׳רה מתחילה בתאריך 19 במאי 725 והאינדיקציה השמינית מתחילה ב־1 בספטמבר 724 ומסתיימת ב־31 באוגוסט 725. לפיכך, שנת המניין ושנת האינדיקציה תואמות מתאריך 19 במאי עד 31 באוגוסט שנת 725 לסה״נ.

עד היום מוכרת בארץ רק כתובת יוונית אחת המתוארכת על פי מניין ההיג׳רה, והיא הכתובת של מע׳ויה מחמת גדר. הכתובת מתוארכת לפי מניין ההיג׳רה וגם לפי מניין גדרה, אך במקרה זה השימוש במניין ההיג׳רה מתבקש, משום שאת העבודה עשה המנהל המוסלמי מטעמו (Di Segni 1997:237–240, No. 54). להבדיל מהמקרה המתואר בגדרה, השימוש במניין ההיג׳רה במבנה כנסייה נראה מוזר, שכן קשה להניח שהנוצרים לא היו מודעים למשמעות של מניין זה ולחשיבותו הסמלית במאבק האמונה בין האסלאם לנצרות. אמנם, מוכרות כתובות נוצריות מהמאות הח׳–הט׳ לסה״נ, המתוארכות לפי מניין ההיג׳רה, אך אלו נדירות, ובכל המקרים נוסחת התיארוך ניתנת בערבית או בסורית, ומעולם לא ביוונית (Di Segni and Tepper 2004:348, n. 8). תיארוך הכתובת מטמרה לפי מניין ההיג׳רה הוא תופעה יחידאית; זו הפעם הראשונה שנעשה שימוש במניין זה בשפה היוונית בהקשר כנסייתי.

הממצא

כלי החרס (איור 20)

בשכבה זו נחשף ממצא דל, שמקורו בשטח A. ממזרח לקיר הסורג (W131), במקום שבו שרידי שכבה IV הושתתו על מפלס הרצפה משכבה V, נחפרה שכבת תשתית (L130), החתומה בין שתי רצפות (L129, L150). נמצאו שני שברים של קערות מטיפוס ERS A: שבר מס׳ 1 הוא שפת קערה מטיפוס Form J, ושבר מס׳ 2 הוא בסיס קערה ששייך כנראה לאותו טיפוס (להלן). שבר מס׳ 3 הוא חלק משפת קנקן; מקבילות לו נמצאו בטבריה (Stacey 2004:126–127, Fig. 5.34:1, 2), והן מתוארכות לשלהי התקופה הביזנטית ולתקופה האומיית. בפלה תוארך טיפוס דומה לשכבת ההרס של רעידת האדמה של 749 לסה״נ (Walmsley 1995: Fig. 7.8).

הייז (Hayes 1972:387) חילק את הקערות המיובאות ממצרים (ERS) לשלוש תת־קבוצות (A, B ו־C) לפי סוג הטין. כל הקערות הן חיקויים של ARS; ייצורן במצרים החל במאה הד׳ לסה״נ, והן שימשו בעיקר במאות הו׳–הז׳ לסה״נ עד ראשית המאה הח׳ לסה״נ. ההנחה המקובלת היא, שמוצא הקערות מקבוצה A הוא באזור אסואן. מהסקירה של צוף (תשס״ג:88) עולה כי קערות אלו אינן שכיחות באתרי ארץ־ישראל, והן נמצאו בשיעור נמוך בעיקר באתרי החוף, כמו גם ביישובי צפון הנגב וביהודה. ווטסון שחקרה את תפוצת הקערות הללו בעבר הירדן, למשל באתרים פלה וג׳רש, דנה בתיאור קשרי המסחר בין מצרים לירדן (Watson 1992:246; 1995:303–320), ונראה כי שיווקן נע לאורך דרכי המסחר שחצו את הארץ ממישור החוף מזרחה.

בח׳ירבת אל־שביכה שבגליל המערבי נמצא כי הקערות המצריות הן כ־8% מסך הקערות המחופות אדום שנמצאו באתר (אבשלום־גורני 2002: 240). בטמרה נמצא שיעור גבוה גם כן: למעלה מ־11% מסך הקערות המיובאות הן ממוצא מצרי. בטבריה הוצע, בניגוד להצעתו של הייז, לתארך קבוצה זו לא לפני המאה הח׳ לסה״נ (Stacey 1988–1989:21–22, Fig. 2:1–5; 2004:89), וכך גם בבית שאן (Bar-Nathan 2011:284). בקיסריה הציעה ארנון לתארך קערות יבוא אלו בדומה להייז, אך

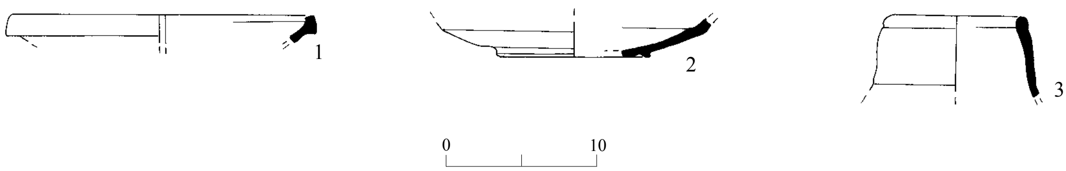

איור 20. שטח A, שכבה V, כלי החרס מהתקופה האומיית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	130	1031/3	טין ורוד, פס אדמדם על השפה מחוץ
2	קערה	130	1031/1	טין ורוד
3	קנקן	130	1028	טין אדמדם, ליבה אפורה

לטענתה נמשך ייבואן אל העיר עד אמצע המאה הט׳ לסה״נ (Arnon 2008a:29, 59; 2008b:91). נראה כי יש לתארך את הקערות המצריות שנמצאו בטמרה לתקופה האומיית, כפי שהוצע בחפירות טבריה. עם זאת, אי אפשר לשלול לחלוטין את ההערכה כי ייבואן נמשך גם במאה הט׳ לסה״נ, כפי שהוצע בחפירות קיסריה.

באשר לדרכי שיווקן ותפוצתן של קערות אלו ממצרים לעבר הירדן נראה כי המקרה של ח׳ירבת אל־שביכה (שיאון תשס״א), כמו זה של טמרה, ואולי אף של טבריה (Hirschfeld 2004) — שם נמצאו כנסיות מהתקופה האסלאמית הקדומה (ר׳ דיון בהמשך) — יכול לרמוז באתרים אלו, לא רק על דרכי המסחר שחצו את ארץ־ישראל באותה העת ממישור החוף אל הערים בעבר הירדן, אלא גם על שיווקן בזיקה לקהילות נוצריות בגליל במהלך המאות הז׳–הח׳ לסה״נ.

עצמות בעלי חיים[6]

משכבה זו ומשכבה IV (ר׳ להלן) נאספו יותר משליש (43 פרטים) מעצמות בעלי החיים באתר. בממצא זוהו עצמות בקר, כבש/עז, חמור, גמל, כלב, חזיר ועוף. עצמות הבקר והכבש/עז שנאספו שייכים לפרטים צעירים, עובדה המלמדת על צריכת בשר רבה באתר בתקופה זו (Abado et al., forthcoming).

שכבה IV (התקופה העבאסית; אמצע המאה הח׳ – סוף המאה הי׳ לסה״נ)

בשכבה IV, כמו בשכבה V, המבנה שימש כנסייה (תכנית 3). תכנית המבנה משכבה V נשמרה, אך נעשו שינויים אחדים ובהם הרחבת קיר הסורג, בניית במת הטפה (אמבו), התקנת רצפות פסיפס חדשות, שינוי במיקום המזבח (שולחן) ובניית אומנות רבועות.

שטח A. קיר הסורג (W131) הורחב (כ־0.3 מ׳) לכיוון מערב. הוא נבנה מאבנים קטנות, שחוברו בטיט ובמלט והוצמדו לקיר הצר מהשכבה הקדומה. הרחבת הקיר הושתתה על רצפת הפסיפס של אולם התווך, ובה הכתובת ביוונית (ר׳ לעיל, שכבה V; איור 21). בחתך הצפוני בשטח A (L132) נמצא עמוד סורג על הקיר (איור 22; ר׳ **ריהוט אבן**, להלן). בחלקו הדרומי של קיר הסורג נחשף קיר נוסף (W143), הבנוי מאבני בזלת גדולות, מסותתות, לגובה 2–3 נדבכים, וכיוונו הכללי מזרח–מערב. בפירוק הקיר נמצא כי הוא נבנה על רצפות הפסיפס הקדומות, שממזרח לקיר הסורג וממערב לו, וביטל בחלקו המערבי את חלקה העליון (המזרחי) של כתובת הבנייה משכבה V. לצד הקיר, בחלקו המזרחי, נבנתה מדרגה מטויחת (W142) ומעליה משטח מוגבה, מטויח אף הוא. מיקום קיר 143 מלמד כי ייתכן ששימש במת הטפה (ר׳ **דיון וסיכום**; איורים 23, 24).

ממזרח לקיר הסורג נחפרה תשתית (L129) לרצפת פסיפס העשויה טיט בהיר וסיד. תשתית זו (כ־7 ס״מ עובי) הונחה על רצפת הפסיפס מהשכבה הקדומה (L150; שכבה V). מרצפת הפסיפס המאוחרת (L151) שרדו ארבעה קטעי פסיפס (להלן, **הפסיפס בשטח A**): הקטע הראשון (1.4 × 2.2 מ׳) נמצא בחלקה המרכזי של הבמה, והוא צבעוני ומעוטר בדגמים גאומטריים של מעוינים ומלבנים (איור 25). במרכזו נמצא שקע

איור 21. שטח A, קיר סורג מהתקופה האומיית (שכבה IV) מעל הפסיפס משכבה V, מבט לדרום־מזרח.

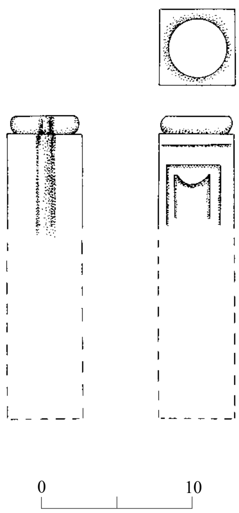

איור 22. שטח A, שכבה IV, עמוד סורג מגיר (L132, B1058).

מעוגל, שדופנותיו מעוצבים בקפידה; רצפתו היא רצפת הפסיפס מהשלב הקודם (שכבה V). ייתכן כי במקום זה הוצבה תיבת רליקוואריום (השריד המקודש). רמז לכך אפשר למצוא בארבע כותרות שיש קטנות, ככל הנראה גם הן בשימוש חוזר (מהתקופה הביזנטית, שכבה VII; ר׳ לעיל, שכבה

איור 23. שטח A, במת ההטפה וקיר 143 משכבה IV מעל הפסיפס משכבה V, מבט למזרח.

איור 24. שטח A, שכבה IV, במת ההטפה ורצפת הפסיפס, מבט לדרום.

איור 25. שטח A, שרידי הפסיפס הגאומטרי מעל הפסיפס משכבה V במרכז אולם הבמה, מבט לדרום.

V; איורים 11, 12), שבסיסיהן הונחו בתוך בורות שצורתם אינה קבועה. נראה כי הבורות נחפרו בכוונה, אם כי ברישול, לתוך הפסיפס של שכבה V הקדומה. חלקן העליון של הכותרות נמצא כ־5 ס"מ מעל רצפת שכבה IV. מיקום הכותרות מצביע על מקומו של המזבח בכנסייה משכבה זו, ונראה כי הן הוסבו לשמש בסיסים לרגליו (איור 12). הקטע השני נמצא לצד קיר 143, והוא צבעוני ומעוטר במעוינים (איור 26). הקטע השלישי נמצא צמוד לקיר 142, והוא בצבע לבן, והקטע הרביעי נמצא בפינה הדרומית־המזרחית של אולם הבמה, ואף הוא לבן. מעל רצפת הפסיפס נחפרו הצטברויות מאוחרות (L126 ו־L127).

ממערב לקיר הסורג נמצא כיסוי דק של רצפת טיח, אולי שרידים של תשתית לפסיפס שלא שרד. הרצפה הונחה על רצפת הפסיפס משכבה V, והיא כיסתה את חלקה התחתון של כתובת ההקדשה המתוארכת כאמור לשנת 725 לסה"נ.

בחלקו הדרומי של שטח A נתגלה קיר אומנות, ובו נחשפו בחלקן שלוש אומנות (1.1 × 1.1 מ';

איור 26. שטח A, שרידי הפסיפס הגאומטרי משכבה IV מעל הפסיפס משכבה V, מבט לדרום.

איור 27. שטח A, אומנה W109 משכבה IV מעל הפסיפס משכבה V, מבט לדרום־מערב.

תכנית 3: חתכים 1–1, 2–2) שתחמו את אולם התווך מדרום. האומנות (0.6–1.2 מ׳ גובה) נבנו מאבני בזלת גדולות. אומנה אחת (W108) נחשפה בחלק המזרחי, ואליה הוצמדו במת ההטפה וקיר הסורג (ר׳ לעיל). אומנה שנייה (W109) בנויה אל תוך רצפת הפסיפס של שכבה V (איור 27). אומנה שלישית (W110) נמצאה בחלק המערבי, והיא בנויה אל תוך מפלס התשתית של הרצפות הקדומות בשכבות IV ו־V. קווי הבנייה של אומנה 109 אינם תואמים את הדגמים שברצפת הפסיפס ואף חותכים אותה, ולכן נראה כי האומנה הותקנה לאחר שהרצפה יצאה משימוש.

שטח C. נמצא קיר אומנות צפוני, ובו נחשפה בחלקה אומנה אחת (W317; איור 28), שמיקומה מקביל לקיר האומנות הדרומי משטח A; האומנה

איור 28. שטח C, אומנה W317 משכבה IV מעל תשתית האבנים של רצפת שכבה V, מבט לדרום.

(2.5 מ׳ גובה) בנויה אבני בזלת גדולות. בחלקו הצפוני של הריבוע נמצא קיר הסיטרה הצפוני (W303), ששימש גם בשכבה V. הפתח הבנוי במרכז הקיר שימש גם בשלב זה מעבר אל חלל נוסף (שלא נחפר), הסמוך לכנסייה מצפון. חלל זה שימש כנראה את חדרי השירות שהיו צמודים אל המבנה הראשי של הכנסייה. העמוד ששולב במשקוף הפתח (תכנית 3: חתכים 3–3, 4–4; איור 13) מלמד כי גם בחלק זה של המבנה נשמרה המסגרת הארכיטקטונית של הכנסייה, למרות השינויים שנעשו בה במעבר משכבה V לשכבה IV.

הפסיפס בשטח A (תכנית 6)

הפסיפס נושא דגם גאומטרי פשוט של מסגרות רבועות בצבעי לבן, צהוב, אדום ושחור; החזרה על הצבעים בפסיפס אינה מוקפדת. צפיפות האבנים (70–75 אבנים בדצמ״ר) דומה לצפיפותם בפסיפס משכבה V. ארבעה קטעי פסיפס השתמרו בשכבה זו, כולם באולם הבמה. הקטע שבמרכז הבמה (איור 25) מעוטר ברשת של קווים אלכסוניים (3–4 אבנים רוחב) היוצרים מערך של מסגרות רבועות (0.25 × 0.25 מ׳; 0.4 × 0.4 מ׳), ובמרכזן ריבועים קטנים יותר (0.1 × 0.1 מ׳). מערך המסגרות הקטנות שומר על קווי מסגרות המדליונים מהשכבה הקודמת (ר׳ לעיל, צפון־מזרח לדרום־מערב), ואילו המסגרות הגדולות שומרות על הכיוון המתאים לזה של ציר המבנה (צפון–דרום). לקטע שלצד קיר 143 (איור 26) עיטור דומה לזה של הקטע במרכז הבמה. הקטע הצמוד מצפון לקיר 142הוא של פסיפס לבן, וכך גם הקטע שנמצא בפינה הדרומית־המזרחית של אולם הבמה. קטעי הפסיפס פורקו בשל השתמרות לא טובה.

דגם דומה של עיטור, ובו מערך של מסגרות רבועות מוכר בדגמי הפסיפסים בארץ־ישראל וסביבותיה בתקופות הרומית והביזנטית (Avi-Yonah 1981: H1–5). בפסיפס מטמרה חסר העיטור הפנימי של המסגרות, אך בפסיפסי כנסיות בעבר הירדן שפע של דגמים ועיטורים המשולבים בדגם זה (לדוגמה בכנסיות ג׳רש מהמאה הו׳ לסה״נ: Piccirillo 1993: Figs. 335, 553, 566). עיטור דומה לזה מטמרה, אף הוא ללא מגוון עיטורים ודגמים, מוכר במכלול בית המרחץ האומיי בקצ׳ר אמיר בעבר הירדן (Piccirillo 1993: Fig. 787).

הממצא

כלי החרס

במכלול כלי החרס נמצאו קערות, אגנים, קנקנים, פכים ונרות (איור 29).

קערה לא מזוגגת (איור 29:1).— שבר הקערה מטיפוס קערות הצלהב (Cream Ware Bowls), נמצא בשטח A בתשתית לרצפת הפסיפס (L129) שהונחה על רצפת הפסיפס של שכבה V. כלים דומים נמצאו בטבריה במכלולים המתוארכים לאחר רעידת האדמה של שנת 749 לסה״נ, והיו בשימוש עד שלהי המאה הט׳ לסה״נ (Stacey 2004:92, Fig. 5.5.1); כך גם בפלה (Walmsley 1986:194). בקיסריה כונו קערות אלו Hemispherical Shaped Bowl, ותוארכו לשכבה VII, אמצע המאה הח׳ – סוף המאה הט׳ לסה״נ (Arnon 2008a:33, Type 122). לפי מיקום שבר הקערה מטמרה אפשר לתארכו לאחר 725 לסה״נ; תאריך המתאים לזה שהוצע בחפירות טבריה וקיסריה.

קערות מזוגגות (איור 29:2–4).— נמצאו שלושה שברים של קערות מזוגגות: שניים בשכבת התשתית (L129), והשלישי באזור קיר האומנות הדרומי. שבר קערה מס׳ 2 הוא מטיפוס מונוכרום מזוגג, ללא סגרפיטו, בגוון ירוק־צהוב, והוא נפוץ בקיסריה בשכבה VII במאות הט׳–הי׳ לסה״נ (Arnon 2008a:39, Type A231c). שבר מס׳ 3 הוא מטיפוס פוליכרום מזוגג בצבעי ירוק, צהוב ונקודות בחום. טיפוס קערה זה נפוץ בקיסריה, והוא מתוארך שם לשכבה VI, סוף המאה הט׳ – אמצע המאה הי׳ לסה״נ. כלים דומים נמצאו באתרים רבים אחרים באגן הים התיכון (Arnon 2008a:39, Type 232c), והם שכיחים למדי גם בחפירות יקנעם (Avissar 1996b: 77, Type 2, Fig. xiii.2:4) ובטבריה, במכלולים מן המאה הט׳ (Stacey 2004:113, Fig. 3.23). מקום ייצורן של הקערות היה כנראה בסוריה־פלשתינה (Day 1960:40). קערה מס׳ 4 נמצאה ביסוד אומנה 110 (L191), והיא קערת פוליכרום מזוגג בצבע קרם מטיפוס 221 בקיסריה, המתוארך שם למן מחצית המאה הח׳ לסה״נ (Arnon 2008a:35). לפי מכלול הקערות המזוגגות, אפשר לתארך את שכבת התשתית של רצפת הפסיפס ואת קיר האומנות הרבועות לא לפני אמצע המאה הח׳ – המאה הט׳ לסה״נ. לפי התיארוך שהציעה ארנון בקיסריה לקערות מס׳ 2 ו־3 (ר׳ לעיל), נראה כי אפשר לדייק יותר ולתארך את בניית האומנות למחצית השנייה של המאה הט׳. לפיכך, נראה כי יש לקשור את שיפוץ המבנה לשינויים שאירעו לאחר רעידת האדמה של שנת 749 לסה״נ, ואולי מעט מאוחר יותר (להלן).

קערה מעוטרת בחיתוך (איור 29:5).— מעל תשתית הפסיפס בשטח C (L323) נמצא שבר קערה מס׳ 5. השבר נעשה על אבניים, והוא מטיפוס הקערות המעוטרות בחיתוך בחלקם החיצון (kerbschnitt). קערות אלו תוארכו לאחר התקופה האומיית; בפלה (Walmsley 1995:668), בכורסי (Tzaferis 1983: Fig. 5:1) ובטבריה (Stacey 1995: Fig. 11.17) הם תוארכו לאמצע המאה הח׳ לסה״נ. ארנון (Arnon 2008a:34, Type 127) הציעה כי כלים מסוג זה העשויים ביד מתוארכים לתקופה האומיית, בדומה לממצא ביקנעם (Avissar 1996b:122), ואילו את הקערות העשויות באבניים, כגון אלו מקיסריה, יש לתארך לאחר אמצע המאה הח׳ – סוף המאה הט׳ לסה״נ. אלכסנדר, שחפרה מכלול מגורים בטמרה, תיארכה באופן דומה פרטים אחדים של קערות מטיפוס זה (אלכסנדר 2009: איור 16:3, 4). אף על פי שהשבר מטמרה לא נמצא במכלול נקי או חתום, הוא דומה לכלים מקיסריה (לעיל), ולכן יש לתארכו לאחר אמצע המאה הח׳ לסה״נ.

אגנים (איור 29:6, 7).— שני אגנים נמצאו בשטח A: האחד בפירוק קיר 143 מעל כתובת ההקדשה של שכבה V (איור 29:6) והאחר בשכבת התשתית החתומה בין שני מפלסי רצפות הפסיפס (L129; איור 29:7). בחפירות שנערכו בטמרה נמצאו אגנים אחדים מטיפוס זה (ר׳ לדוגמה: מוקארי 2010: איור 4:2; גל ואחרים תשס״ב: איור 6:52); כולם תוארכו לשלהי התקופה הביזנטית – ראשית התקופה האסלאמית הקדומה. בחפירות נוספות באתר נמצא אגן שלם מטיפוס זה, המעוטר בעיטור גלי. האגן נמצא משולב במשטח דריכה של גת משוכללת שתוארכה למאות הז׳–הח׳ לסה״נ (טפר 2013). אגנים מטיפוס זה שכיחים באתרים רבים ותוארכו לרוב לתקופה האסלאמית הקדומה; אגנים דומים נמצאו בבית שאן (Bar-Nathan 2011:244–246, Fig. 11.11) וביקנעם (Avissar 1996b: 124–128) ותוארכו למאה הז׳ – ראשית המאה הח׳ לסה״נ. בנווה אור (Shalem 2002:156) ובקיסריה (Arnon 2008a:30, 36. Type 411, 424) הראו החוקרות כי הייתה המשכיות בשימוש בכלים מטיפוס זה, וגם בכלים המעוטרים בעיטור גלי עד שלהי המאה הט׳. נראה על כן שהאגנים משכבה IV בכנסייה בטמרה הם משלהי המאה הט׳ לסה״נ, כמו בח׳ירבת אל־מפג׳ר, בנווה אור ובקיסריה. אפשר כי תיקון מתכת שנמצא באגן מטמרה (איור 29:7) מצביע על שימוש בכלים אלו גם לאחר שנשברו (ר׳ Bar-Nathan 2011: Figs. 11.10.5; 11.11.3).

קנקן (איור 29:8).— שבר קנקן נמצא בשכבת התשתית החתומה (L129) בין שתי רצפות הפסיפס. שפת הקנקן גבוהה, מעובה ומחורצת בחלקה העליון. הקבלה נמצאה בנווה אור, והיא תוארכה למאה הח׳ לסה״נ, אם כי סביר כי טיפוס קנקן זה היה נפוץ גם במאה הט׳ (Shalem 2002:161, Fig. 10.4; ר׳ גם Arnon 2008a: Type 821).

פכים (איור 29:9, 10).— שבר מס׳ 9 הוא פך מעוטר בפסים אדומים על שפתו, והוא נמצא בשכבת התשתית (L134) של פסיפס אולם התווך. כלים מטיפוס זה, ובהם פכים, קנקנים ומעט קערות, מתוארכים לרוב למאה הח׳ (Shalem 2002:156). בפלה הוצע כי יש לתארכם לא לפני לפני

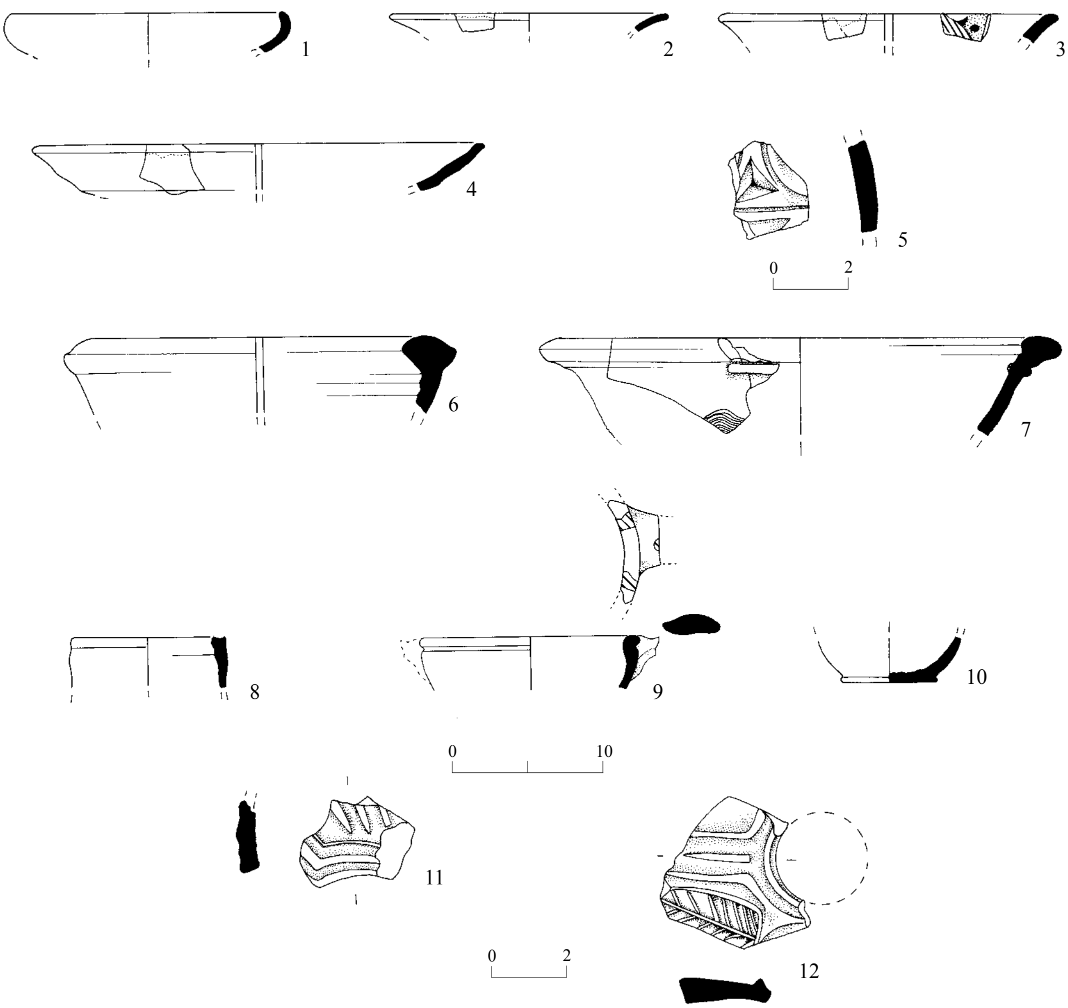

איור 29. שכבה IV, כלי החרס מהתקופה העבאסית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	129	1021/3	טין בגוון קרם, ללא זיגוג
2	קערה	129	1021/1	טין בגוון קרם, זיגוג מונוכרום מפנים
3	קערה	129	1021/2	טין בגוון קרם, זיגוג פוליכרום מפנים
4	קערה	191	1031/2	טין בגוון קרם, זיגוג פוליכרום מפנים
5	קערה	323	3024	טין חום־אדמדם, ליבה אפורה
6	אגן	W143	1041	טין אפור
7	אגן	129	1027	טין אפור, סרוק גלי, תיקון מתכת
8	קנקן	129	1022/3	טין אפור
9	פך	134	1033	טין ורוד בהיר, עיטור פסים באדום
10	פך	129	1022/1	טין צלהב
11	נר	127	1017	טין אפור כהה
12	נר	126	1016	טין חום־אדמדם, טביעת טקסטיל מפנים

רעידת האדמה של שנת 749 לסה״נ (Walmsley 1995:661, Fig. 6:2, 4, 5, 8). בניגוד לשכיחותם של כלים אלו בטמרה, מעטים מהם נמצאו בקיסריה (Arnon 2008a:30, Type 512) ותוארכו לשלהי התקופה הביזנטית – התקופה האסלאמית הקדומה (מוקארי והנא תשס״ג: איור 9:45; אבו פנה 2009: איור 11:5, 14; מוקארי 2010: איור 13:2; Porat 2008: Fig. 6:15). מגנס הציעה כי כלים אלו נמצאו גם באתרים מאוחרים יותר המתוארכים למאה הט׳ לסה״נ (Magness 1994:202; 1997:485). שבר הפך מטמרה, המתוארך לאחר אמצע המאה הח׳ לסה״נ, תומך בדברי מאגנס.

שבר פך מס׳ 10 מטיפוס ״צלהב עדין״ נמצא בתשתית רצפת הפסיפס (L129). כלים מטיפוס זה הם בעיקר כלי שולחן, פכים ופכיות שזוהו לראשונה לפי טיב הטין ואיכותו בחפירות ח׳ירבת אל־מפג׳ר ותוארכו לאחר רעידת האדמה של 749 לסה״נ (Baramki 1944: Ware 21). כלים אלו נעדרים כמעט כליל מהמכלול בנווה אור המתוארך למאה הח׳ (Shalem 2002:161). לטענת ארנון, הכלים מוכרים כבר לפני רעידת האדמה של 749 לסה״נ, אך נפוצים באגן המזרחי של הים התיכון מיד אחריה. בקיסריה הם נחשפו בשכבה VII, המתוארכת ל־749 לסה״נ עד שלהי המאה הט׳ (Arnon 2008a:36–37, Type 521). בטבריה תיארוכם נקבע עד המאה הי׳ לסה״נ (Stacey 2004:130–132, 143–146. Fig. 5.41). בחפירות אלכסנדר בטמרה (אלכסנדר 2009: איור 17:16, 18) נמצאו כלים מטיפוס זה, שתוארכו לתקופה העבאסית, בשני מפלסי חיים, והם לא נמצאו בחפירות אחרות באתר, שתוארכו לתקופות הביזנטית (טפר 2007) והאסלאמית הקדומה (Porat 2008). נראה כי יש לתארך את הפך מטמרה לאחר רעידת האדמה של 749 לסה״נ.

נרות (איור 11:29, 12).— שני שברי נרות אגסיים נמצאו בהצטברויות (L126 ו־L127) שמעל הרצפה מהתקופה העבאסית (L151). נרות אלו הם מטיפוס 36 בבית שאן, והם נחלקים לשלושה טיפוסי משנה לפי עיטורם: דגמים גאומטריים, כתובות ועיטורים צמחיים (Hadad 2002:82–95, Type 36). נר מס׳ 11 לא נכלל בשלושת הטיפוסים האלה, אך נראה כי יש לסווגו לקבוצת העיטורים הגאומטריים בבית שאן (Hadad 2002: No. 419). שבר נר מס׳ 12 הוא מטיפוס העיטור הצמחי לפי החלוקה של חדד (Hadad 2002: No. 398). בחלקו הפנימי נמצאה טביעת אריג (ר׳ שכבה II, להלן; ר׳ Shamir, this volume). הנרות האגסיים מטיפוס 36 בבית שאן שכיחים מאוד בתקופה האומיית, אם כי השימוש בהם נמשך גם לאחר רעידת האדמה של 749 לסה״נ (Hadad 2002:95).

ריהוט אבן

שישה פריטים נמצאו בשכבה IV: ארבעה בשטח A ושניים בשטח C. בשטח A נמצאו באתרם שבר של עמוד סורג ושלוש כותרות שיש קטנות. עמוד הסורג (לפחות 0.3 מ׳ אורך; איור 22) נמצא בחתך הצפוני מעל קיר 131, והוא עשוי אבן גיר. חתך העמוד רבוע (0.18 × 0.18 מ׳), ולחלקו העליון קצה מעוגל ושבור (0.15 מ׳ קוטר). צלעו האחת מעוטרת בשתי מסגרות, זו בתוך זו, חלקה העליון של המסגרת הפנימית קעור, ובצלע האחרת שקע מלבני (כ־4 ס״מ עומק, 7 ס״מ רוחב). פריטים דומים משיש נתגלו בכנסייה בהר ברניקי בטבריה, המתוארכת לתקופות הביזנטית–העבאסית (Hirschfeld 2004: App. 1.1. 7–8; Habas and Amir 2004:200–201, Fig. 12.6:1, 2).

שלוש כותרות השיש (לאחת מהן, ר׳ איור 12), מעוטרות בעיטור צמחי. הן נמצאו שקועות בחלקן התחתון ברצפת הפסיפס של שכבה V. נראה כי כל הפריטים שימשו לעיטור הפנימי של הכנסייה מהשכבות הקדומות (V–VI). מקומן של הכותרות ברצפת הבמה של מבנה הכנסייה מהתקופה העבאסית מלמד כי הן שימשו בסיסים לרגלי שולחן; נראה שיש לתארכן לתקופה הביזנטית (שכבה VI).

בשטח C נמצאו שני פריטי אבן (לא צוירו): על תשתית הרצפה (L323) נמצא שבר של עמוד סורג משיש (0.15 × 0.15 מ׳; כ־0.4 מ׳ רוחב חריץ הסורג). כן נמצא עמוד (2.1 מ׳ אורך, 0.7 מ׳ קוטר; איור 13) בשימוש חוזר, ששימש משקוף בקיר 303. נראה כי מקורם של פריטים אלה אף הוא במבנים משכבות קדומות (V–VI).

שכבה III (התקופה הפאטימית; המאות הי׳–הי״א)

בשטח A, על שכבת עפר ומפולות אבנים, מעל רצפת הפסיפס של שכבה IV, נחשפו שרידים של מכלול מגורים, ובו שלושה שלבים (תכנית 7). שלושת השלבים הושתתו בחלקם על האומנות הבנויות (W108, W109 ו־W110) ממבנה הכנסייה של שכבה IV. בשרידים נמצאו חוליות עמודים ופריטים ארכיטקטוניים בשימוש חוזר.

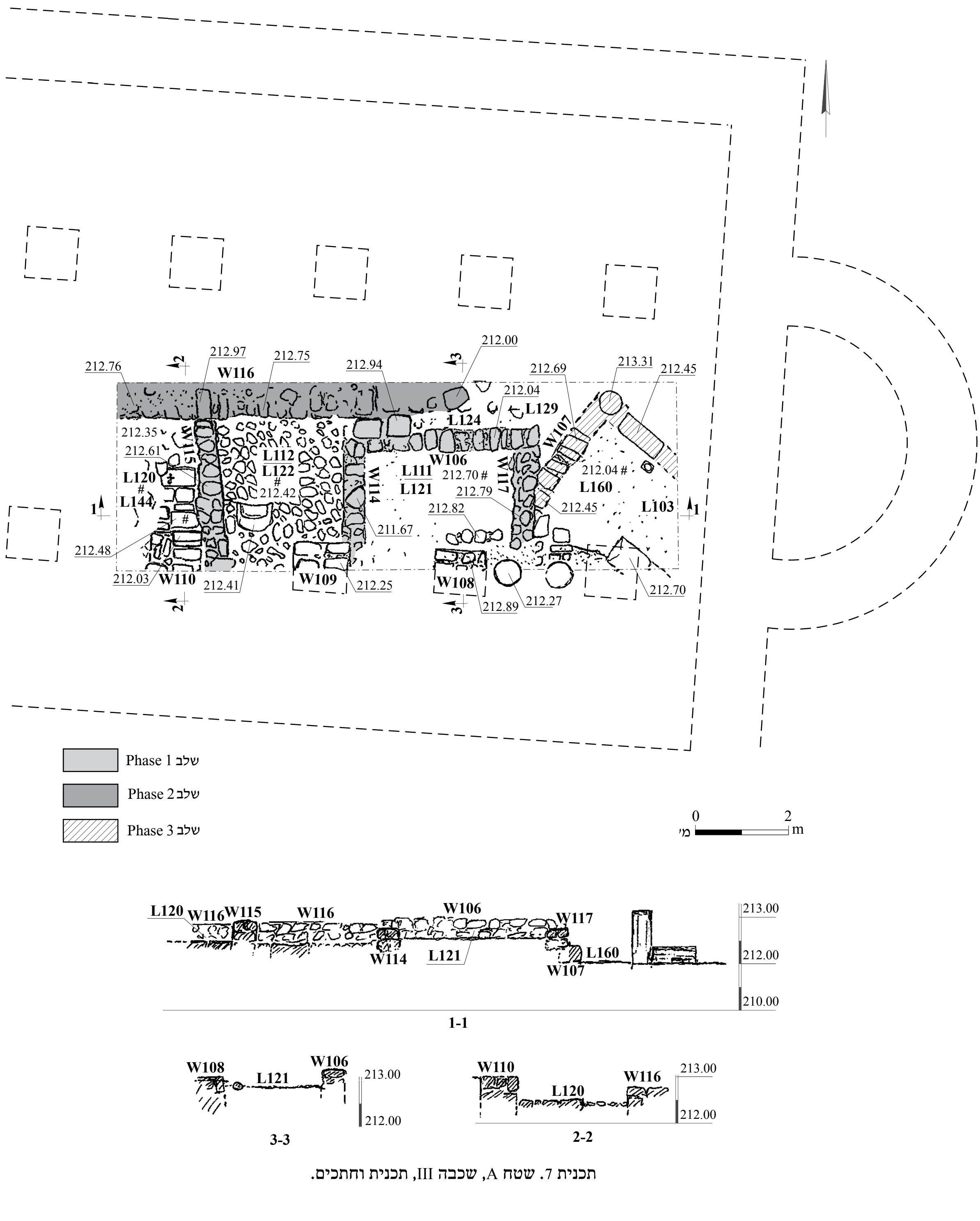

תכנית 7. שטח A, שכבה III, תכנית וחתכים.

שלב 3. בחלק המזרחי של שטח A נחפר חלק ממבנה (L160), שרצפתו, העשויה עפר מהודק, הונחה על רצפות שכבה IV. הרצפה ניגשת לקיר 107 שנבנה מאבני בזלת ומאבני גיר מלבניות. על רצפת העפר נמצא אגן אבן (0.2 × 0.3 מ׳, 0.15 מ׳ עומק). בחלקו הצפוני־המערבי של המבנה נמצאו שתי חוליות עמודים, האחת שוכבת והאחרת עומדת; ייתכן כי הן חלק מקיר מקביל לקיר 107 שלא שרד. שתי חוליות עמודים נוספות נחשפו בחלקו הדרומי של המבנה, אחת מהן משולבת בשרידי בנייה משכבה קדומה. על חלקו הדרומי־המערבי של קיר 107 נחשפו שרידי בנייה משלב 1 (ר׳ להלן).

שלב 2. בחלקה הצפוני של החפירה נחשף קיר 116 בכיוון מזרח–מערב. הקיר (לפחות 8.5 מ׳ אורך, 3–2 נדבכים) נבנה מאבני גזית בינוניות, העשויות בזלת וגיר, ככל הנראה בשימוש חוזר. אפשר כי הקיר שימש קיר תמך למבנים שבמדרון מדרום (ר׳ להלן, שלב 1), או חלק ממכלול עליון שלא נחפר.

שלב 1. צמוד לקיר 116 מדרום, נחפרו בחלקם שלושה מרחבים; שניים מהם (L120, L122) מרוצפים אבן, ושימשו ככל הנראה חצרות. החצר המערבית (L120) נחפרה בחלקה וממזרח לה נחשף קיר (W115), הניגש לקיר 116 מצפון. הריצוף נבנה אבני גזית גדולות מגיר, שהוצמדו בבנייה יבשה זו לזו ולאומנה הקדומה W110. לחלק מאבני הריצוף חתך טרפזי, ואפשר כי שימשו אבני קשת במבנה הכנסייה משכבה קדומה. על אחת האבנים נמצאה חריטה של תשליב (מונוגרמה) של האותיות היווניות X ו־P (איורים 30; 4:32), סמלו של כריסטוס (משיח), שמו של ישוע הנוצרי (Tzaferis 1971:11–12, 64). החצר השנייה (L122) מרוצפת באבנים קטנות. הריצוף ניגש לאומנה הקדומה (W109), והוא תחום בשלושה קירות (W114, W115 ו־W116), ששרדו לגובה 2–3 נדבכים. בין אבני הריצוף שולב בשימוש חוזר (שכבות V–IV) שבר של אגן אבן גדול מבזלת (ר׳ להלן). במזרח השטח נחשף חדר רבוע (L121; לפחות 2.2 × 3.2 מ׳), ולו רצפת עפר מהודק. בחלקו הדרומי, לצד אומנה בנויה מהשלב הקדום (W108), נחשפו אבנים אחדות; ייתכן כי היו חלק מקיר או ממתקן.

בשטח C, מעל רצפות הכנסייה מהשלב הקדום (שכבה IV; תכנית 3: חתכים 3–3, 4–4), נחפר מפלס חיים עשיר בעצמות ובשברי חרסים (L320). מפלס זה מלמד כי השימוש בחלל הארכיטקטוני

איור 30. שטח A, שכבה III, רצפת אבן בחצר (L120), מבט לדרום; בקדמת התצלום — אבן קשת(?) בשימוש משני ועליה תשליב ☧.

מהשכבות הקדומות נמשך, אם כי נראה שלצרכים אחרים, אולי למגורים (ר׳ להלן, **דיון וסיכום**)

הממצא

כלי החרס (איור 31)

במכלול כלי החרס נמצאו קערות מזוגגות, קדרות בישול, סירי בישול וצפחות.

קערות מזוגגות (איור 31: 1–5).— חמישה שברים של קערות מזוגגות נמצאו במפלסי החיים בשטחים A ו־C. בסיס קערה מס׳ 1 נמצא בהצטברות מעל רצפת החצר המערבית (L120) בשטח A. הקערה מעוטרת בהתזה מצדה הפנימי בלבד בצבעי ירוק, צהוב ונקודות בחום על חיפוי בצבע לבן. שבר קערה מס׳ 2 נמצא בהצטברויות בשטח C. הוא מטיפוס שבר קערה מס׳ 1, אך יש לו פסי סגרפיטו בגוון חום. קערות אלו מתוארכות בקיסריה לאמצע המאה הי״א לסה״נ, וארנון טוענת כי קיימת המשכיות בשימוש בהן משכבה קודמת (Arnon

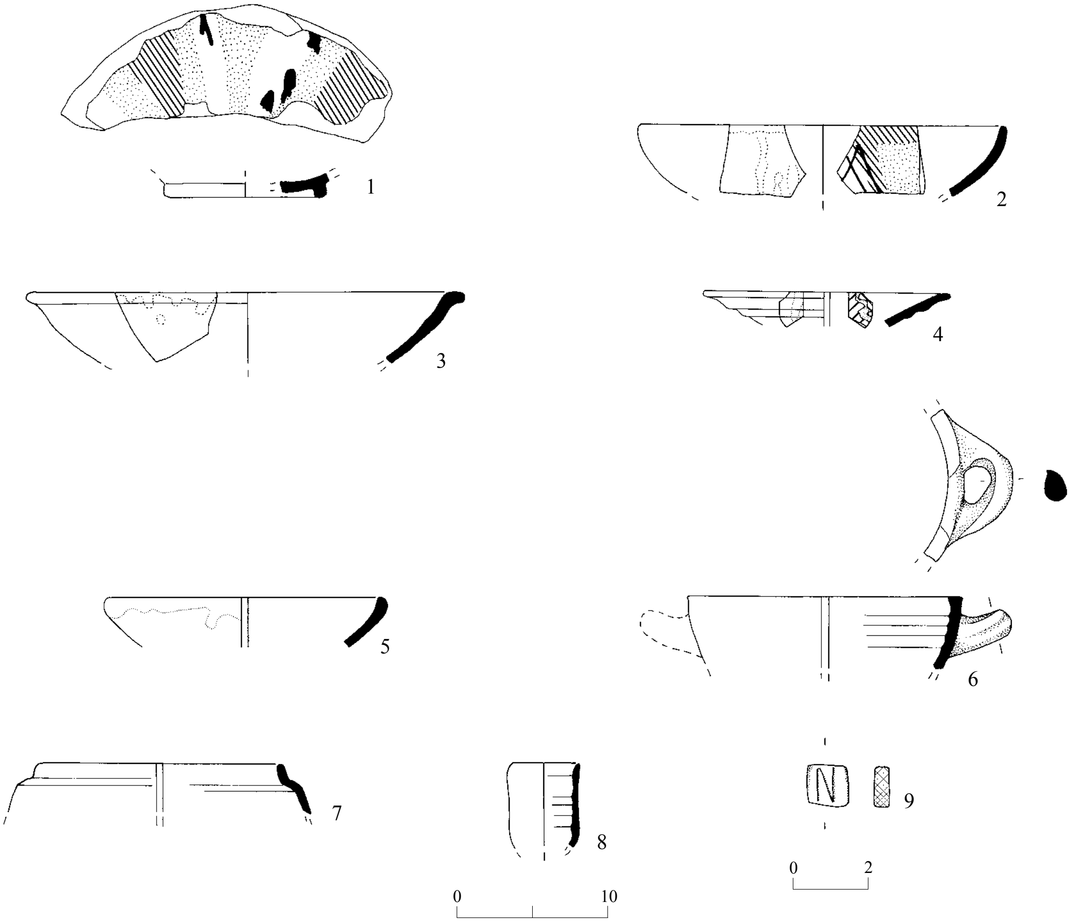

איור 31. שכבה III, כלי חרס ומשקולת ברונזה מהתקופה הפאטימית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	120	1005	טין ורוד, חיפוי לבן, זיגוג מונוכרום
2	קערה	320	3015.1	טין ורוד, חיפוי לבן, זיגוג מונוכרום
3	קערה	320	3015.4	טין ורוד, זיגוג ירוק
4	קערה	320	3022	טין ורוד, זיגוג בצבעי ירוק, צהוב וחום
5	קערה	320	3022	טין ורוד, זיגוג אלקלי, מבפנים בלבד
6	קדרת בישול	124	1014	טין אדום
7	סיר בישול	320	3023	טין אדמדם
8	צפחת	320	3015	טין צלהב
9	משקולת	320	3020	ברונזה

2008a:47). ביקנעם מתוארכות קערות אלו, בעיטור סגרפיטו, למן המאה הט׳ עד ראשית המאה הי״א לסה״נ (Avissar 1996b:81–82, Type 7, Fig. XIII.7:1–6). לשבר קערת מונוכרום מס׳ 3 זיגוג בצבע ירוק מפנים, ונזילות צבע בחלקה העליון, החיצון. טיפוס זה נפוץ ביקנעם ותוארך לתקופה האסלאמית הקדומה (Avissar 1996b:78, 82, Type 8, Fig. XIII.8:1–4). ארנון טוענת כי בקיסריה

טיפוס זה מוכר מאמצע המאה הי׳, אך מתוארך לשכבה VI (המחצית הראשונה של המאה הי״א לסה״נ); מקבילות ממצרים מתוארכות לתקופה הפאטימית (Arnon 2008a:44, Type 251). שבר קערה מס׳ 4 מעוטר בהתזה ובזיגוג מפנים ומחוץ בצבעי ירוק, צהוב וחום, אך ללא סגרפיטו. טיפוס זה מתוארך בקיסריה מאמצע המאה הי״א לסה״נ (Arnon 2008a:44, Type 252), וכך גם בטבריה (Stacey 1995: Figs. 34.4, 5; 39.5). ביקנעם טיפוס זה הוא השכיח בקערות המזוגגות שנמצאו, אך תאריכו נרחב ונמשך עד לתקופה הצלבנית (Avissar 1996b:78–81, Type 6, Fig. XIII.6:3, 4). קערה מס׳ 5 מזוגגת בזיגוג אלקלי בחלקה הפנימי בלבד, אך אי אפשר להבחין בצבע הזיגוג, תופעה מוכרת בקערות מטיפוס זה.

על פי ממצאי החפירות באגן המזרחי של הים התיכון הציעה אבישר (Avisar 1996:82–85, Type 11, Fig. XIII.11:3; ר׳ גם Taxel 2014) לתארך את הקערות מטיפוס זה ביקנעם למן המאה הח׳ לסה״נ ולא לסופה של המאה הי״ב לסה״נ. לעומת זאת, בפרסום מאוחר יותר מציעות אבישר ושטרן כי יש לתארך את הקערות לסופה של המאה הי״א עד המאה הי״ב לסה״נ בשל צורתן ובשל העובדה כי הזיגוג נמצא בחלקן הפנימי בלבד. להערכת החוקרות, ייתכן שמוצאן של הקערות במצרים, והן מייצגות ממצא פאטימי (עדנה שטרן, מידע בעל פה; Avissar and Stern 2005:37, Type I.3.4, Fig. 14). מכלול הקערות המזוגגות מחפירה זו מתוארך לתקופה האסלאמית הקדומה (המאות הט׳–הי׳ לסה״נ), כפי שנטען בחפירות יקנעם, אולם בחינה מחודשת של הטיפוסים מהכרונולוגיה שמציעה ארנון בחפירות קיסריה ומהקורפוס שפרסמו אבישר ושטרן, מעלה כי יש לתארכם למאה הי״א לסה״נ.

קדרת בישול (איור 31:6).— הקדרה אינה מזוגגת, אך הטין מפולם היטב בגוון אדמדם. קדרות אלו מתוארכות לתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה. אבישר הציעה כי מיקום הידית ביחס לשפת הכלי הוא סמן כרונולוגי, כלומר בתקופות הביזנטית והאומיית הידיות יימצאו בשפת הכלי, ואילו בתקופות המאוחרות לתקופה האומיית, יופיעו הידיות שני סנטימטרים מתחת לשפה (Avissar 1996b:139, Type 12, Fig. XIII.99:11, 12). לפי מיקום הידית בקדרה מס׳ 6, נראה שיש לתארכה לאחר התקופה האומיית.

סיר בישול (איור 31:7).— לסיר זווית ישרה וקצרה וזיווי חד בכתף, והוא עשוי מטין בגוון אדמדם. טיפוס זה מתוארך ביקנעם לתקופה האסלאמית הקדומה (Avissar 1996b:132, Type 2, Fig. XIII.89, Type 2:2,5).

צפחת (איור 31:8).— הכלי עשוי טין צלהב, ונמצא במפלס החיים בשטח C. צפחת דומה, ולה צוואר גבוה, נמצאה בטבריה, שם היא תוארכה למחצית השנייה של המאה הי׳ לסה״נ (Stacey 2004:146, Fig. 5.60.11); גם ארנון תיארכה כך כלים דומים מקיסריה (Arnon 1999: Fig. 7h). בטמרה מוצע לתארך את הצפחת למאה הי״א לסה״נ, כפי שהוצע גם בעקבה (Whitcomb 1988: Fig. 4d).

פריט מתכת

נמצאה משקולת ברונזה (1.1 × 1.1 מ״מ, 4 מ״מ עובי, 3.76 גרם; איור 31:9). על המשקולת חרוטה האות N. לפי סימונה ומשקלה, זוהי משקולת של נומיסמה אחת מהתקופה הביזנטית (קדר תשס״א:36, איור 42). נראה אם כך, שהמשקולת שימשה בשימוש חוזר, ומקורה בשרידי שכבה VI.

פריטי אבן

בשטח A נחשפו ארבעה פריטי אבן גיר (איור 32:1–4) במהלך פירוק רצפה (L120) בחצר המערבית של מכלול מגורים, כולם בשימוש חוזר ממבנים של השכבות הקדומות (IV–VI). פריטים מס׳ 1 ו־2 הם אבני קשת, ופריט מס׳ 3 הוא אבן זיז מוארכת. מכלול דומה של פריטי אבן נחשף בכנסייה בקיסריה, המתוארכת למאה הה׳ לסה״נ (Talgam, Shadmi and Patrich 2012:99). פריט מס׳ 4 הוא אבן קשת(?) נוספת, שעל חלקה העליון חריטה של הכריסטוגרמה ☧ (ר׳ איור 30). שבר אגן מס׳ 5 עשוי בזלת (0.28 מ׳ עומק, לפחות 0.3 מ׳ קוטר פנימי). הוא נמצא משולב ברצפת חצר L122, ואפשר כי שימש אגן למים או אולי בפטיסטריום בכנסייה של השכבה הקדומה. בחלקו המזרחי של שטח A נמצאו חמישה שברי עמודים (תכנית 7: חתך 1–1), כולם מאבן גיר. שני עמודים בשימוש חוזר נמצאו בבניית שלב 2 על רצפה 160 (האחד: 1.05 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ קוטר; האחר: 1.2 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ קוטר). שלוש חוליות עמודים (לפחות 0.5–1.0 מ׳ אורך, 0.6 מ׳ קוטר), כולם מאבן גיר, נמצאו בחתך הדרומי של החפירה.

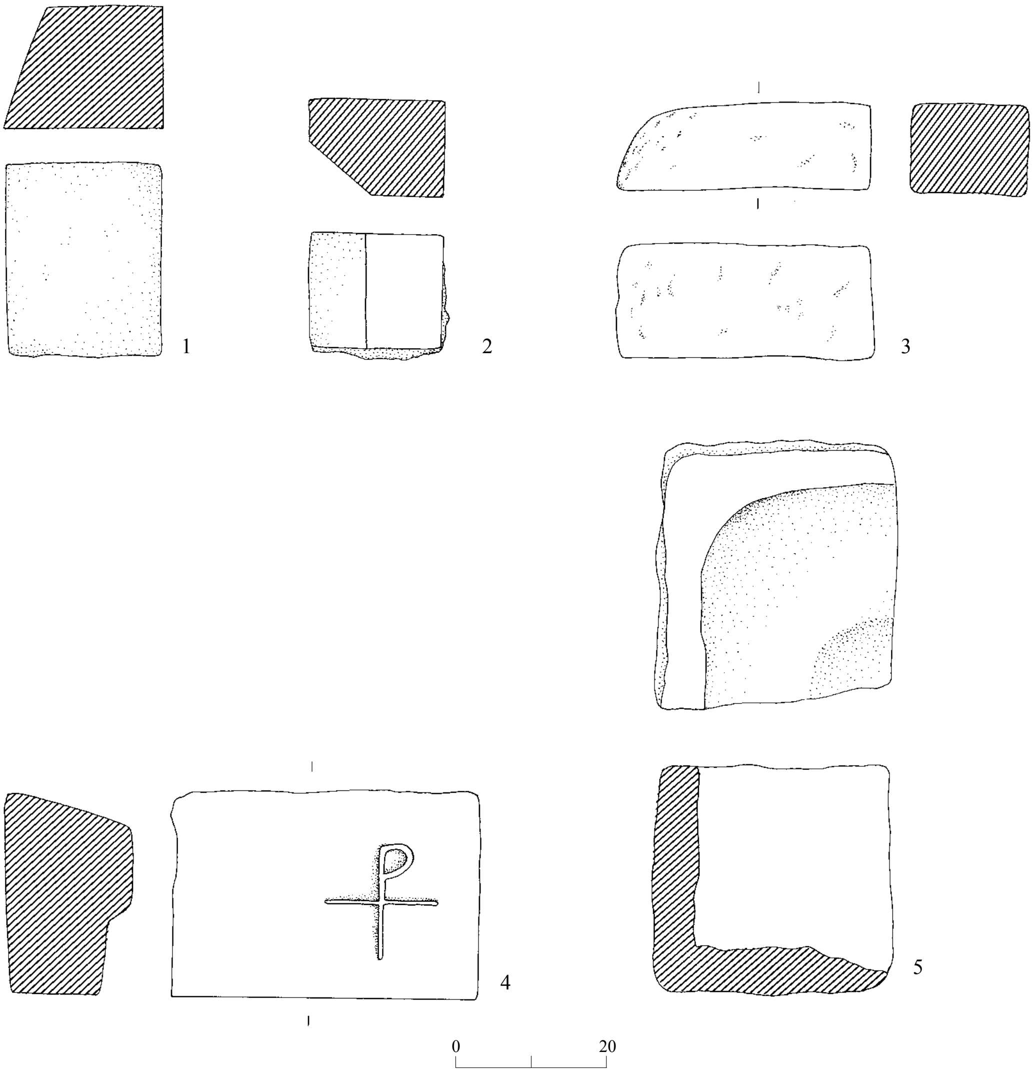

איור 32. פריטי אבן בשימוש חוזר.

מס׳	הפריט	לוקוס	סל	חומר
1	אבן קשת	144	1043/1	גיר
2	אבן קשת	144	1043/2	גיר
3	אבן זיז	144	1043/4	גיר
4	אבן קשת(?)	144	1043/5	גיר
5	אגן	122	1057	בזלת

עצמות בעלי חיים

במכלולים שתוארכו לשכבה זו נחשפו וזוהו כמעט מחצית ממאסף העצמות באתר (61 עצמות). בין השאר, זוהו עצמות כלב, חמור, גמל, עוף בקר וכבש/עז. במכלול עצמות הבקר והכבש/עז זוהו פרטים בוגרים בלבד, וזה מלמד כי גידלו בעלי חיים בעיקר לצורך הפקת מוצרי משנה, כגון חלב וצמר (Abado et al., forthcoming).

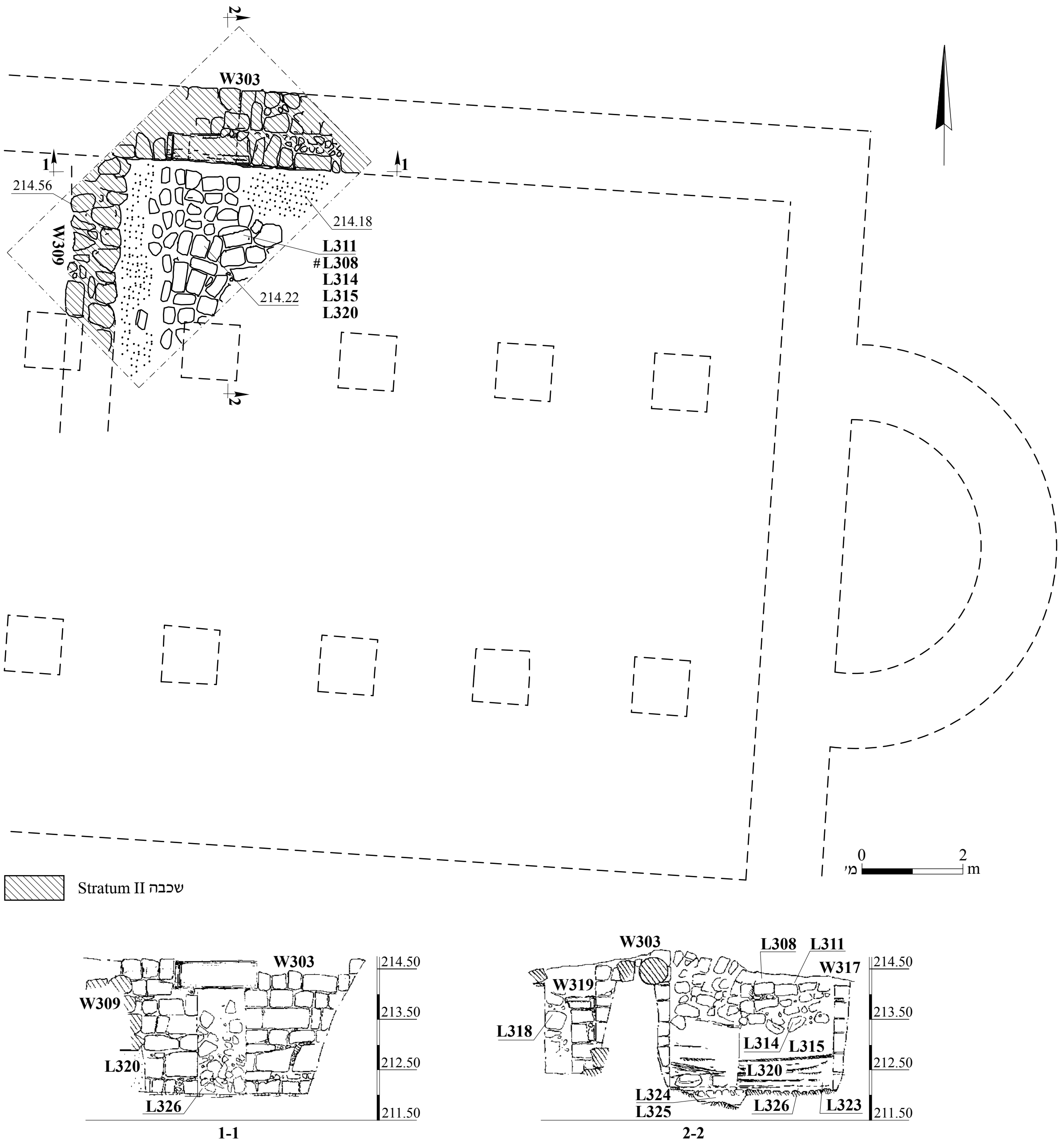

תכנית 8. שטח C, שכבה II, תכנית וחתכים.

שכבה II (התקופה הממלוכית; המאות הי״ד–הט״ז)

בשטח C נחפר בחלקו מכלול מגורים ונחשפו שני קירות (W303 ו־W309; תכנית 8). מדרום לקיר 303 נחפרה רצפה (L308) העשויה אבנים שטוחות. הרצפה הושתתה על מפולת לצד ראש קיר (W317; תכנית 8: חתך 2–2) ששימש אומנה במבנה הכנסייה משכבה IV. קיר 309 (איור 33) תוחם את הרצפה (L308) ממערב. הוא שרד לגובה ארבעה נדבכים, והוא נבנה משני פנים של אבני בזלת בינוניות שהושתתו על מפלס של הצטברויות (L320) בגוון בהיר. במפלס המפולת נחפרו פריטים ארכיטקטוניים ושבר כלי שחיקה מבזלת (ר׳ להלן).

איור 33. שטח C, שכבה II, קיר 309, מבט למערב.

הממצא

כלי החרס (איור 34)

נמצאו שלושה כלי חרס: כלי מס׳ 1 הוא קנקן טיפוסי לתקופה הממלוכית שנמצא על רצפה 308 (למקבילות, ר׳ נצרת: Alexandre 2012: Fig. 3.12.1; יקנעם: Avissar and Stern 2005: Fig. 4.2, Type II.3.1.7). כלים מס׳ 2 ו־3 דומים זה לזה. הם מעוטרים בעיטור גאומטרי שנעשה ביד וצבעו אדום (ר׳ להלן) ושייכים לטיפוס המכונה ״כלים העשויים ביד״. כלי מס׳ 2 מכונה ״אמפורה שולחנית״, וכלי מס׳ 3 הוא פך; שני הכלים נמצאו בפירוק רצפה 308. פכים, אמפורות שולחן וקנקנים מטיפוס זה מתוארכים לתקופה הממלוכית. ייצורם, אם כי בהיקף קטן, היה מוכר באזורנו עד ראשית המאה הכ׳ לסה״נ (Avissar and Stern 2005:168–169; Einsler 1914:249–258). במחקר נטען כי הם יוצרו בתעשייה מקומית, ואולי אף כפרית שאינה מתמחה (ר׳ יזרעאל: Grey 1994:60). אולם, במחקר פטרוגרפי שנערך בקבוצת ״הכלים העשויים ביד״ נאספו דגימות מ־12 אתרים, בעיקר בצפון הארץ אך גם מירושלים ומחשבון שבעבר הירדן, וזוהו שבע קבוצות פטרוגרפיות (Gabrieli 2015: Table 1:1,4; Gabrieli, Ben Shlomo and Walker 2014:204–207, 209). בדגימות נבדקו שני הכלים מטמרה, ונמצא כי כל אחד מהם שייך לקבוצה פטרוגרפית שונה: האמפורה השולחנית (איור 34: 2) מזוהה עם קבוצה פטרוגרפית גדולה המאפיינת את צפון הארץ, והפך (איור 34: 3) מזוהה עם מקור ייצור מצומצם, ככל הנראה בסביבת טבריה. תוצאות דומות התקבלו בבחינת דגימות כלים מהאתר הממלוכי בטייבה, הנמצא מדרום־מזרח לטמרה (טפר וקובלו־פארן 2012), ואפשר להניח כי ״הכלים העשויים ביד״ לא יוצרו באתרים שבסביבת רמת יששכר, אלא שווקו ממרכזי ייצור שטרם זוהו, ככל הנראה מחבלי ארץ שמצפון לאתר.

בחפירות יקנעם נמצא כי טיפוס הכלים העשויים ביד הוא השכיח ביותר בשכבה IIIa המתוארכת לתקופה הממלוכית (המאה הי״ד). בתהליך ייצורם של הכלים נעשה שימוש בטכניקה ייחודית, שבמהלכה הונח על הכלי שק בד מלא בחול רטוב שהשאיר טביעות טקסטיל על הטין (Avissar and Stern 2005:168). כלים שיוצרו בטכניקה זו מוכרים מחפירות באתרים נוספים מהתקופה הממלוכית, למשל ביזרעאל (Grey 1994:60) ובדיר עלא שבירדן (Franken and Kalsbeek 1975:39, 167–177; Figs. 50, 51). שמיר (ר׳ Shamir, this volume: Fig. 1) בדקה שני שברי כלים נוספים משכבה זו בטמרה, שזוהו עם טיפוס זה ונשאו טביעות טקסטיל בחלקם הפנימי. היא מצאה כי טביעת הבד היא פשתן.

פריטים ארכיטקטוניים וכלי אבן (איור 35)

שני פריטי אבן נמצאו בשכבת המפולת מתחת לרצפה 308 (תכניות 3: חתך 4–4; 8). פריט מס׳ 1 הוא פדסטל אחוז, עשוי אבן גיר (0.3 מ׳ גובה, 0.3 מ׳ רוחב). פריט מס׳ 2 הוא בסיס עמוד מקיר סורג (0.2 מ׳ רוחב בסיס, 0.3 מ׳ אורך, כ־7 ס״מ רוחב), עשוי בזלת. שלושה פריטים דומים מבזלת נמצאו בכנסיית הר בריניקי בטבריה (התקופות הביזנטית–העבאסית; Hirschfeld 2004:226, Fig. App. 1.1:12–14). פריט מס׳ 3 נמצא בשכבת המפולת, מצפון לקיר 303, והוא שבר עליון מרחיים אולינטיות מבזלת, שנמצא שלא בהקשר סטרטיגרפי ותאריכו בתקופה הרומית.

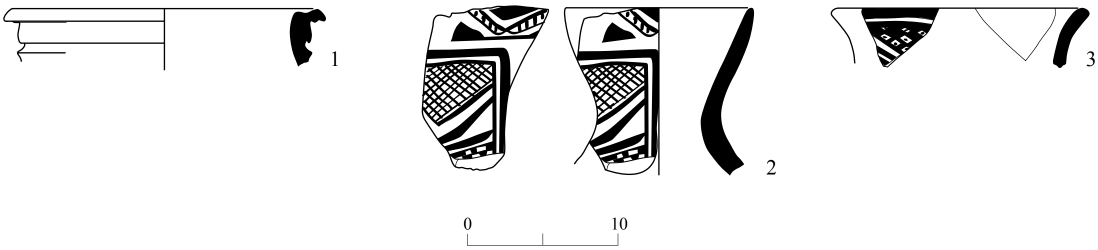

איור 34. שכבה II, כלי החרס מהתקופה הממלוכית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קנקן	311	3005	טין כתום־חום
2	אמפורה	314	3008	טין חום בהיר
3	פך	314	3007	טין חום בהיר

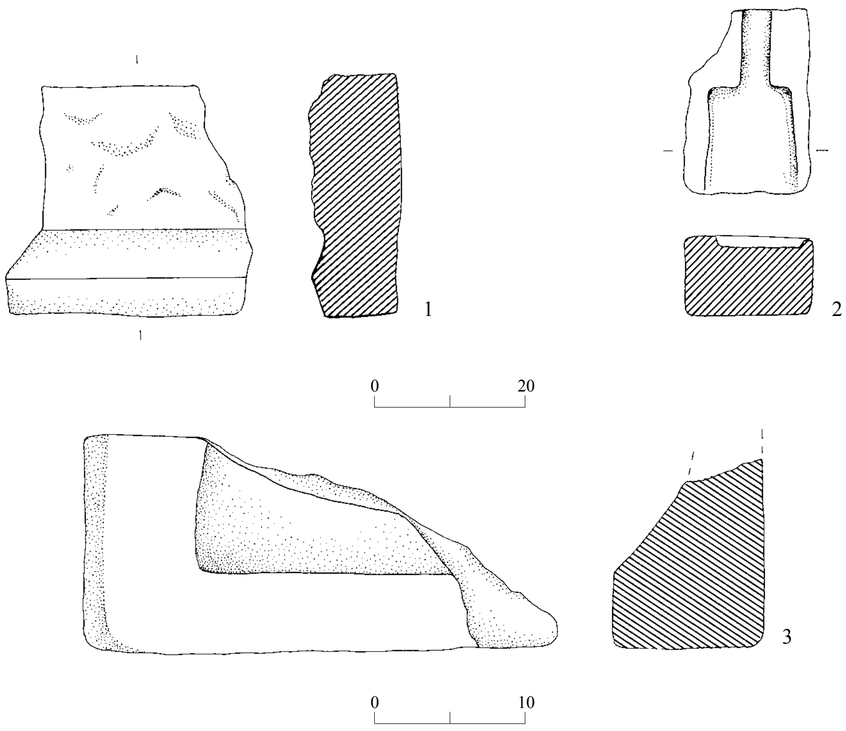

איור 35. שכבה II, פריטים ארכיטקטוניים.

מס׳	הפריט	לוקוס	סל	חומר
1	פדסטל אחוז	314	3030	גיר
2	בסיס של עמוד סורג	314	3031	בזלת
3	חלק עליון של רחיים מטיפוס אולינטי	318	3013	בזלת

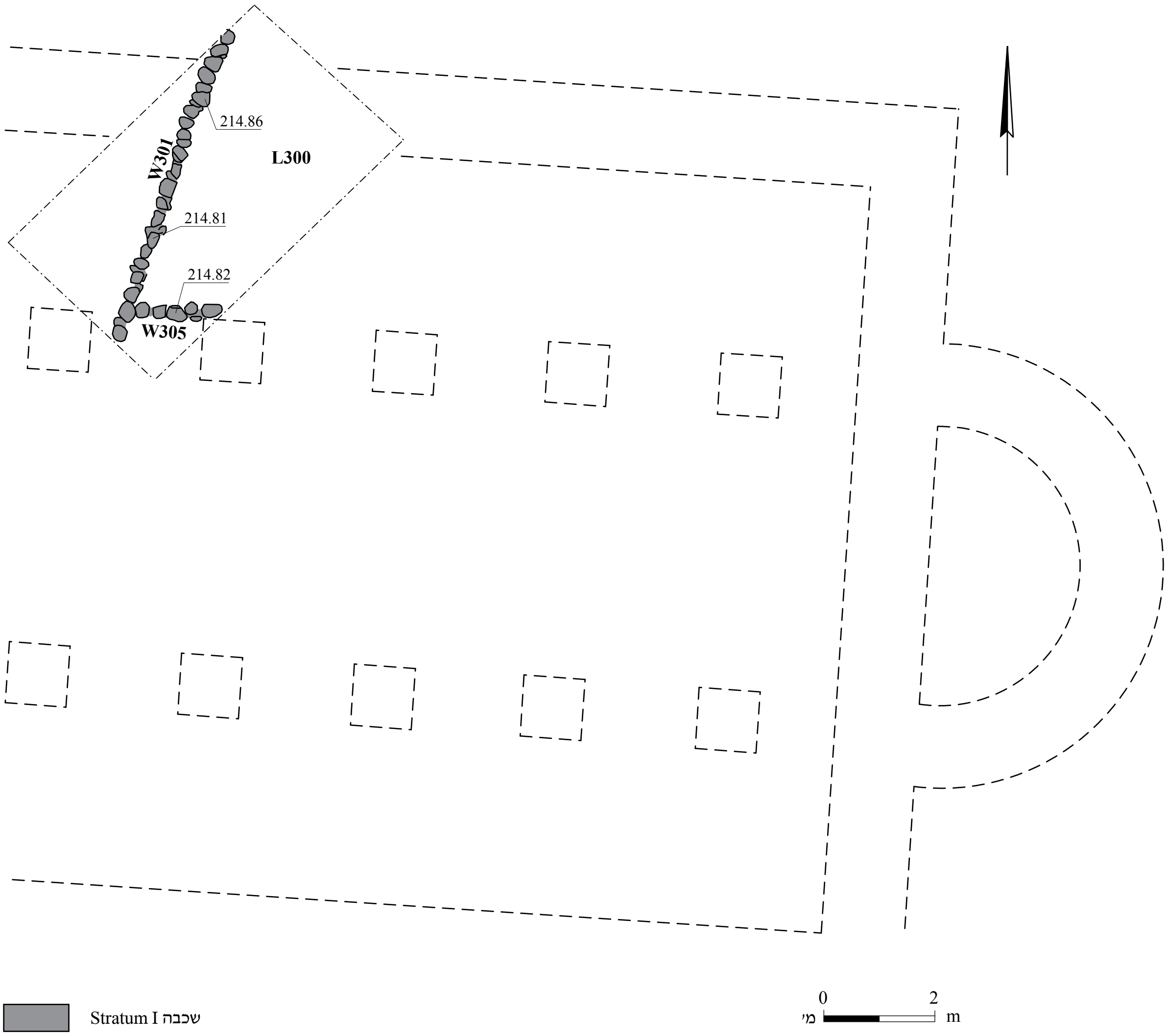

תכנית 9. שטח C, שכבה I.

עצמות בעלי חיים

שתי עצמות בלבד זוהו משכבה זו, אחת של חמור והשנייה של כבש/עז (Abado et al., forthcoming).

שכבה I (התקופה העות׳מאנית; המאות הי״ט–הכ׳)

בשטח C, מעל שרידי שכבה II (תכנית 9), נחשפו שני קירות דלים ברוחב אבן אחת ובגובה 1–2 נדבכים: קיר 301 שכיוונו צפון–דרום, וקיר 305 הניצב לו ממזרח. בין הקירות נמצא מפלס עפר מהודק (L300) ששימש מפלס חיים. שרידי הקירות תוארכו לתקופה העות׳מאנית בשל סמיכותם לפני השטח; לא נתגלה ממצא מתארך. בשכבת פני השטח ומחוץ לריבועי החפירה נמצאו פריטים אדריכליים אחדים, ללא הקשר ארכיטקטוני (ר׳ להלן).

הממצא

פריטים ארכיטקטוניים (איורים 36; 37: 1, 2).

בשכבת פני השטח נמצאו ארבעה פריטים מאבן בזלת (איור 36: 1–4) המשמשים לתמיכה בקשתות: שניים ארוכים (0.35 מ׳) ושניים קצרים (0.25 מ׳). פריטים אלו דומים לפריט האבן שנחשף בראש

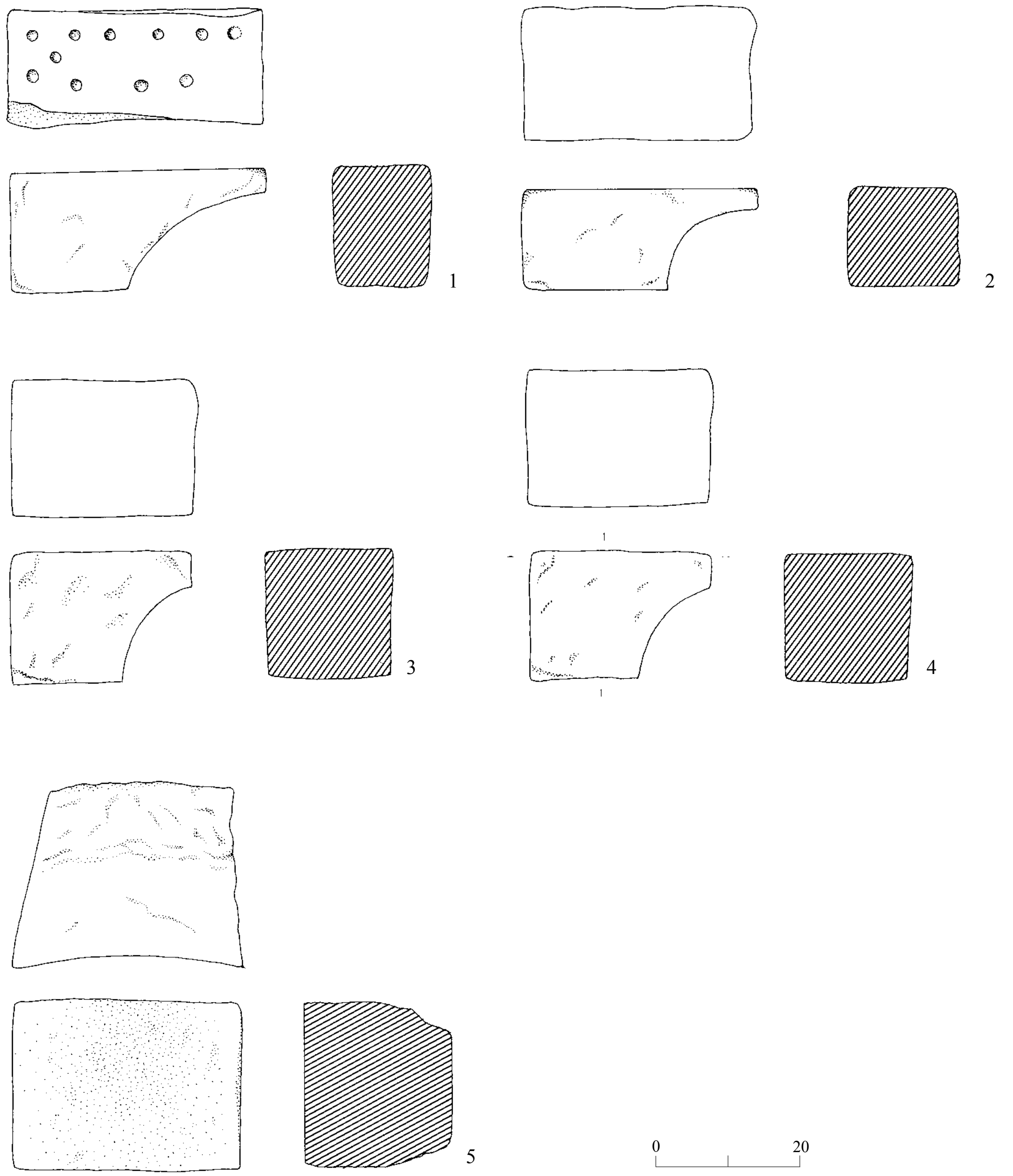

איור 36. שכבה I, פריטים ארכיטקטוניים.

מס׳	הפריט	לוקוס	סל	חומר
1	תמיכת קשת	100	1054	בזלת
2	תמיכת קשת	100	1055	בזלת
3	תמיכת קשת	100	1056	בזלת
4	תמיכת קשת	100	1052	בזלת
5	אבן קשת	100	1053	גיר

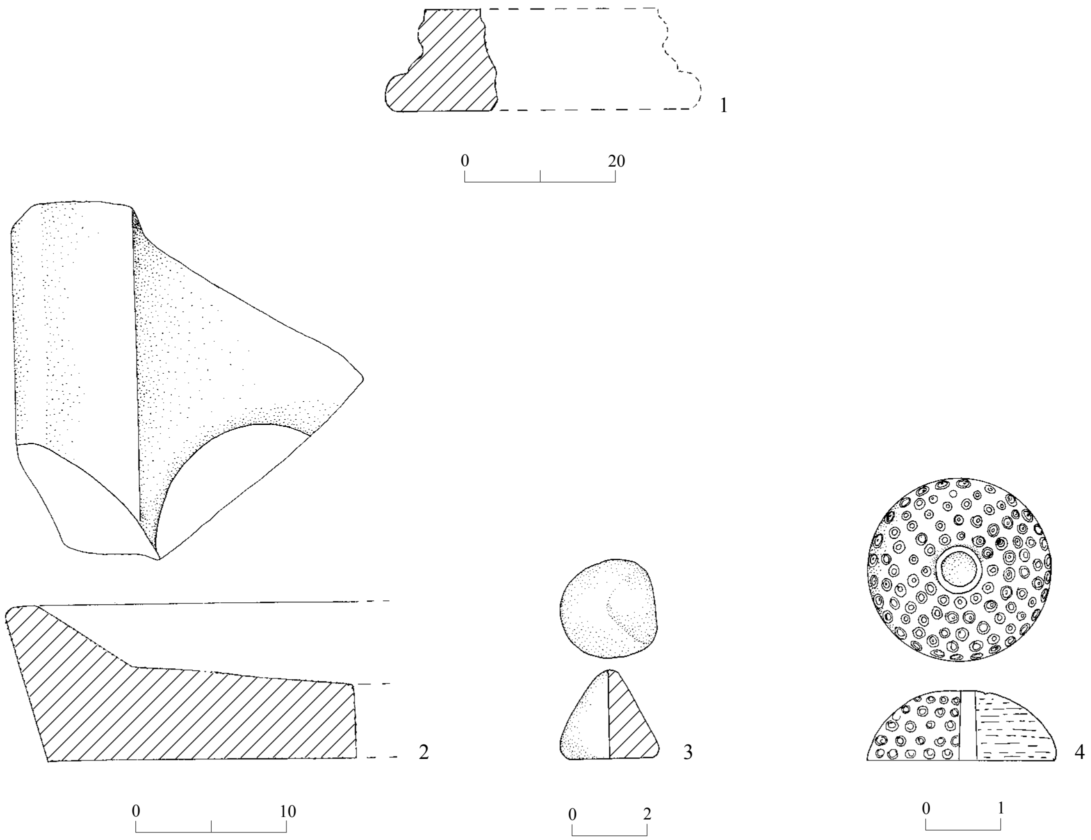

איור 37. שכבה I, פריטים מאבן ומעצם.

מס׳	הפריט	לוקוס	סל	חומר
1	שבר בסיס עמוד	100	1050	שיש
2	שבר מכסה סרקופג	100	1051	שיש
3	אבן משחק/משקולת	100	1023/1	מטמורפי, ירוק
4	משקולת נול/כפתור	100	1023	עצם

קיר 319 במבנה משכבות IV–V. על חלקו העליון של פריט מס׳ 1 (איור 1:36) נמצאו כמה גומות המזכירות לוח משחק, אך כיוון שאינן מסודרות בשתי שורות לא נראה כי זהו משחק (למשל מטיפוס המנקלה). ממזרח לשטח A נחשפה אבן קשת מגיר, גדולה למדי (0.35 × 0.24 × 0.20 מ׳; איור 5:36). לפי צורתה, היא שימשה בקיר מעוגל, אולי באפסיס הכנסייה. סמוך לאבן הקשת נמצאו שבר בסיס של עמוד שיש (0.42 מ׳ קוטר; איור 1:37) ושבר של מכסה סרקופג משיש (איור 2:37). כן נמצאו שני שברי עמודים (לא צוירו) עשויים אבן גיר (האחד: 1.05 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ קוטר; האחר: 1.2 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ קוטר).

כלי אבן וכלי עצם (איור 3:37, 4)

כלי אבן. לכלי מס׳ 3 צורת חרוט, ולו בסיס מעוגל ודופן אחת שחוקה. הכלי עשוי סלע מטמורפי בגוון ירקרק (אנסטסיה שפירו, מידע בעל פה), והוא נמצא בשכבת פני השטח; ייתכן כי שימש כלי משחק, או משקולת (כ־10 גרם).

כלי עצם. כלי מס׳ 4 נמצא במפלס פני השטח. הוא דמוי משקולת פלך, ומעוטר בעיגולים בחלקו הקמור; פריטים דומים נחשפו בכפר נחום (Loffreda 2008:122, Figs. 16-t115, 22-t167). אמיר זיהתה פריטים דומים, העשויים עצם ושנהב, שנתגלו בחפירות טבריה, ככפתורים (Amir 2004b:54, Fig. 3.18, 4-5; Davidson 1952:301, Pls. 123, 124).

עצמות בעלי חיים

נחשפו 11 עצמות כבש/עז, כלב ועוף, שהם מעט יותר מעשירית ממכלול העצמות כולו (Abado et al., forthcoming).

דיון וסיכום

בחפירה בטמרה נמצאו שרידים ארכיאולוגיים משבע שכבות יישוב, שמרביתן מוכרות מחפירות ארכיאולוגיות קודמות שנערכו באתר. בחפירה זוהו לראשונה שכבות יישוב מתקופת הברזל 1 ומהתקופות הפאטימית, הממלוכית והעות׳מאנית. ממצא אקראי של חרסים מהתקופות ההלניסטית והרומית (לא נכללו בדוח זה; למטבעות מהתקופה הרומית שנמצאו בשכבת פני השטח, ר׳ שיאון, כרך זה: מס׳ 1, 2) מלמד על יישוב שהתקיים כאן כמעט ברציפות מהמאה הי״א לפסה״נ עד שלהי התקופה העות׳מאנית. השרידים שנחשפו נמצאו בסטרטיגרפיה סמוך למעיין הכפר, ונראה כי אזור זה היה גרעין האתר הקדום בטמרה.

המבנה מתקופת הברזל 1

בשטח B נחשף בחלקו מבנה מתקופת הברזל 1 (שכבה VII). במבנה נמצאו שלושה שלבים ארכיטקטוניים המלמדים על משך קיומו ועל שינויים שאירעו בו במהלך התקופה. מיקומו של המבנה בגרעין האתר הקדום, סמוך למקור המים עין א־תחתא, מלמד על מרכזיותו בתקופה זו. מיקום זה תואם את דגם היישוב שהציע גל, ולפיו בראשית התקופה שכנו באזור בעיקר יישובים קטנים לצד מעיינות (גל תשנ״ח:13–14). בהעדר שרידי שרפה על הרצפות שנחשפו, נראה כי נטישת המבנה הייתה מסודרת. ייתכן שהרחבת החפירה לשטחים נוספים תתרום מידע על האתר בתקופת הברזל בטמרה.

ראשית ההתיישבות בטמרה מתוארכת לתקופת הברזל 1. בתקופה זו שכנו בגליל התחתון יישובים קטנים לצד מעיינות. גל טען כי במעבר מהתקופות הברזל 1 לברזל 2 חל שינוי יישובי, שבמהלכו התפתח ופרח מדרג יישובי: מחוות קטנות עד ערים בצורות (גל תשנ״ח:13–14). במגבלות החפירה בטמרה, לא נראה כי אפשר להצביע על שינוי מהותי שחל באופי היישוב באתר. לפי ממצאי החפירה של פורת (Porat 2008) בתקופות הברזל 1 והברזל 2 נחשפו באתר שרידי מבנים מעטים. אולם, נראה כי ההפרדה הארכיטקטונית והכרונולוגית הברורה בין שרידי חפירתו של פורת לבין שרידי חפירה זו מרמזת על שתי תקופות נטישה, הקדומה בשלהי המאה הי׳ לפסה״נ, והמאוחרת במאה הח׳ לפסה״נ, כפי שעולה גם מחפירת אתרים נוספים באזור (קובלו־פארן תשנ״ז; Shalem and Gal 2000:111). בחפירה שנערכה ממערב לכנסייה נמצאו על סלע האם חרסים אחדים מהתקופה הפרסית (טפר 2013) וממצאים מהתקופה ההלניסטית (Porat 2008:49*). לפיכך, אפשר שהיה רצף יישובי באתר מתקופת הברזל ואילך, כפי שנטען לגבי חורבת תומר שממזרח לטמרה והאתר בנעורה שמדרום־מערב לה (גל תשנ״ח:73, 81, אתרים 18, 36).

הממצאים מתקופת הברזל בטמרה מוכרים מאתרי האזור, כגון תל אל־עג׳ול (גל תשנ״ח:71, אתר 14) וחורבת אנדור (גל תשנ״ח:66–67, אתר 6) ממערב לטמרה, חורבת צפצפות (גל תשנ״ח:67–68 7, אתר 7) ותל קשיון (גל תשנ״ח:65, אתר 1) מצפון־מערב לטמרה. אתרי היישוב הללו נמצאים בגליל התחתון המזרחי, בתחום נחלת יששכר (יהושע יט:17–22; ר׳ גל 1990:138–139). גרן הציע לזהות את האתר בטמרה עם טומאן שבתרגום השבעים (נוסח B ליהושע יט:21). נראה כי למרות הזיקה הגאוגרפית לרמת יששכר, כפי שנזכר במסורה, ולמרות הימצאותן של שכבות יישוב מתקופת הברזל באתר, הצעת הזיהוי הזו אינה נכונה מכיוון שהנוסח שהציג גרן לא נמצא בנוסח A של תרגום השבעים, וגם לא בתרגומים לאונומסטיקון של אבזביוס (Tsafrir, Di Segni and Green 1994:239).[7]

מבנה הכנסייה מהתקופות הביזנטית המאוחרת, האומיית והעבאסית

שרידי הכנסייה נחשפו בחלקם בשטחים A ו־C, ובהם מגוון פריטים ארכיטקטוניים ופריטים שעיטרו את פנים המבנה. האלמנט המרכזי שנחשף בחפירה הוא רצפות הפסיפס, ובעיקר כתובת הבנייה בפסיפס שבמבנה הכנסייה האומיי. שלוש רצפות פסיפס צבעוניות נחשפו בחפירה בשכבה V: פסיפס הבמה ופסיפס אולם התווך בשטח A, וקטע פסיפס בשטח C. בשכבה IV נחשפה רצפת פסיפס

אחת בשטח A. רצפות הפסיפס בכנסייה מהתקופות האומיית והעבאסית הונחו זו על זו, וביניהן שכבת מילוי דקה (כ־5 ס"מ) של חומר בהיר. הפסיפסים האומיים באולם התווך ובבמה עשירים בעיטורים, ובהם גוני צבע רבים יותר מהפסיפס שהונח מעליהם. הפסיפסים האומיים שרדו טוב יותר, ונמצאו בהם עיטורי צלבים וכתובת הקדשה שלא היו בפסיפס מהתקופה העבאסית. בשני הפסיפסים יש אותה צפיפות אבן בדצימטר רבוע, ובשתי התקופות נעשה שימוש בדגמים גאומטריים בלבד.

בפסיפס אולם התווך מהתקופה האומיית נחשפה כתובת הקדשה ביוונית שתוארכה לשנת 725 לסה"נ. תיארוך כתובת הקדשה נוצרית בכנסייה מהתקופה האומיית בטמרה הוא ממצא אפיגרפי יחידאי בעיקר בשל השימוש במניין השנים המוסלמי; לפי הידוע עד כה, אין לו מקבילות בחקר הכנסיות וכתובותיה בתקופה האסלאמית הקדומה. לפי הכרונולוגיה היחסית של ממצא כלי החרס והמטבעות שנמצאו על שתי הרצפות האחרות ומתחת להן, אפשר לתארך את מבנה הכנסייה הקדום למאות הה'–הז' לסה"נ, ואת המבנה המאוחר למן אמצע המאה הח' – המאה הט' לסה"נ. לפיכך, השכבה הקדומה שויכה לתקופה הביזנטית, השכבה התיכונה לתקופה האומיית והשכבה המאוחרת לתקופה העבאסית (ר' להלן).

ייחודו של המכלול מטמרה, למרות היקפו המצומצם, הוא בתיארוך שתי השכבות מהתקופה האסלאמית (בעיקר האומיית והעבאסית), הקשור לחשיפת הכתובת המתוארכת לשנת 725 לסה"נ, ולשלב שיפוץ המבנה, כנראה לאחר ההרס שגרמה רעידת האדמה של שנת 749 לסה"נ. הדיוק בתיארוך השכבות בטמרה תורם גם לתיארוכם של מכלולים קרמיים דומים מחפירות אחרות שנערכו באזור.

מהמבנה הביזנטי בטמרה נחשפו שרידים מעטים בלבד. בדומה למבנים שנבנו מעליו בשכבות V ו־IV, נראה כי הוא שימש כנסייה, אך אפשר לכאורה להניח כי הוא שימש בית כנסת. הנחה זו סבירה לאור קיומם של בתי כנסת סמוכים מהתקופה הביזנטית בכפר מיסר (Onn 1994) ובשרונה (סוקניק תרצ"ג), המרמזים על נוכחות יהודית ברמת יששכר ובסביבתה (Gal 1995). עם זאת, ידוע כי באזור התקיימו בתקופה זו גם יישובים נוצריים, כגון שרידי כנסייה שנחשפו בכפר כמא (Saarisalo and Palva 1964), כנסייה בהר תבור (Corbo 1978), ואולי גם מכלול נזירי בכפר תבור (שיאון תשע"א:88). כל אלו שוכנים מצפון־מזרח לטמרה ומלמדים כי ברמת יששכר ובסביבותיה שכנו יישובים יהודיים לצד יישובים נוצריים (להפניות לכנסיות נוספות, ר' Tsafrir 1993:6–7; לבתי כנסת, ר' Levine 1981: 2; וגם Tsafrir, Di Segni and Green 1994: Synagogues and Churches Maps). גל (Gal 2016:147) טען כי הכפר בטמרה נמצא בגבול שבין שתי מערכות יישוב, עמק יזרעאל ממערב ועמק בית שאן ורמת יששכר ממזרח. לטענתו, יש לשייך את טמרה למערכת המערבית של עמק יזרעאל, שם התקיימו בתקופה הביזנטית יישובים מעורבים: יהודיים ונוצריים. למרות זאת, ובהעדר נתונים חדשים, נראה כי בשלושת השלבים של מבנה הציבור בטמרה (IV–VI), הוא שימש מבנה דת נוצרי (ר' להלן).

הממצאים הארכיטקטוניים בחפירה מלמדים על כמה עובדות:

א) תשתית הפסיפסים בשטחים A ו־C, שתוארכה לתקופה הביזנטית, תואמת את המסגרת הארכיטקטונית של התקופות המאוחרות (האומיית והעבאסית) — מיקומו של הפסיפס בשטח A, במרכז אולם התווך של הכנסייה מהתקופות האומיית והעבאסית, מלמד כי השימוש במבנה נשמר;

ב) סצנת הטווסים והיונים בפסיפס הביזנטי מאורגנת בסימטריה לאורך ציר האולם של המבנה המאוחר;

ג) כיוונם של העופות בפסיפס הביזנטי למזרח, כמו הכתובת מהתקופה האומיית, תומכים בהנחה כי כיוון המבנה הקדום בציר מזרח–מערב נשמר במעבר מהתקופה הביזנטית לתקופה האסלאמית הקדומה;

ד) השימוש במבנה ככנסייה נמשך גם בתקופה האומיית, שכן אף על פי שתכניתו הפנימית של המבנה שונתה, וקיר סורג הונח על הרצפה הקדומה, רצפת הפסיפס הקדומה נשמרה;

ה) המבנה המשיך כנראה לשמש כנסייה גם בתקופה העבאסית, שכן תכנית המבנה נשמרה על אף שנחשפו רמזים לשיפוץ המבנה.

עובדות אלו מרמזות על רצף של שימוש במבנה לצרכים נוצריים מהמאה הה' עד המאה הי' לסה"נ. רצף של שימוש במבני כנסיות מוכר במחקר הארכיאולוגי, ואפשר להבינו לעתים, על פי חשיפתן של רצפות פסיפס שהונחו זו על זו (עבר הירדן: Piccirillo 1993:252–253; טבריה: Amir 2004a:135–148; הגליל המערבי: שיאון תשס"א:255–262; מישור החוף: Talgam, Shadmi and Patrich 2012). נראה כי הדבר נעשה משיקולי נוחות הבנייה, ובמרבית המקרים לאחר

שינויים מבניים בכנסייה. אפשר כי בעת הנחת הרצפות המאוחרות נשמרו הסצנות בפסיפסים הקדומים בשל חשיבותם הדתית בעיני המאמינים, וכי היה זה חלק ממנהג של גניזה. בהקשר זה ראוי לציין דווקא את בית הכנסת מג׳רש שבעבר הירדן המתוארך למאות הג׳–הד׳ לסה״נ. בזמן בניית מבנה חדש מעליו נשמר פסיפס בית הכנסת באתרו באזור הבמה של הכנסייה הביזנטית, מתחת לפסיפס הכנסייה, צמוד לקיר הסורג; כך נמצא גם בטמרה. כיווניהם של המבנים בג׳רש נמצאו הפוכים זה לזה ב־180 מעלות: בית הכנסת פונה לכיוון מערב, ואילו הכנסייה למזרח (Piccirillo 1993:290–291, Figs. 546, 553); היפוך כיוון זה מאשר את ייעודם השונה של שני המבנים שהותקנו זה מעל זה. בהנחה שבוני בתי הכנסת הגליליים העדיפו שקיר הכיוון שלהם יפנה דרומה (חכלילי תשנ״ג:190; לדעה נוספת, ר׳ טפר וטפר 2004:94–97), לעומת בתי כנסיות אחרים בסביבה שהעדיפו להפנות את ציר המבנים שלהם מזרחה (צפריר תשמ״ה:226), אזי מתחזקת ההשערה כי המבנה הביזנטי משכבה VI בטמרה, שתכניתו וצירו דומים לאלו של מבני הכנסייה משכבות V ו־IV, שימש אף הוא כנסייה (ר׳ לדוגמה בית הכנסת במיסר, הפונה לדרום: Onn 1994: Pl. 1; ליוצאים מכלל זה, ר׳ טפר וטפר 2004:94–97; לכיוונן של הכנסיות למזרח, ר׳ צפריר תשמ״ה:226).

עיצוב הכנסייה בתקופה האומיית — המבנה המוארך (כ־22 מ׳ אורך, כ־15.5 מ׳ רוחב), רצפות הפסיפס באולם התווך, בבמה ובסיטרה הצפונית, וכן האומנות והקירות שנחשפו בחפירה — מלמד כי ייתכן שהמבנה נבנה במתכונת בסיליקה. נראה כי המבנה שימש במתכונת דומה גם בתקופה העבאסית (ר׳ להלן).

עמודי האבן שנחשפו בחפירה ועל פני השטח מרמזים על כך שבתקופה הביזנטית, ונראה שגם בתקופה האומיית, נשענה תקרת המבנה על עמודים. במבנה הכנסייה מהתקופה העבאסית נתמכה התקרה באומנות בנויות, רבועות, שחתכו את רצפת הפסיפס המתוארכת לשנת 725 לסה״נ, ועל כן מאוחרות לה. לכן נראה, כי יש לתארך את הרס המבנה לרעידת האדמה הגדולה שאירעה כמעט 25 שנה מאוחר יותר, בינואר שנת 749 לסה״נ (קרץ׳ ואלעד תשנ״ב; צפריר ופרסטר תשמ״ט; תשנ״ד). על סמך החפירה בטמרה אי אפשר להוכיח ששיפוץ הכנסייה אירע בדור השני או בדור השלישי שלאחר רעידת האדמה של 749 לסה״נ, אולם סביר להניח כי השינוי במבנה הכנסייה קשור לרעידת האדמה. בין כך ובין כך, רעידת האדמה של 749 לסה״נ נחשבת אירוע היסטורי המסמל את המעבר בין התקופות האומיית לעבאסית, והוא ניכר היטב בממצא הארכיאולוגי באתרים רבים בארץ, שחלקם נהרסו כליל ומעולם לא שוקמו. אירוע דומה התרחש בשדרת העמודים הנפולים בסוסיתא, שבצד המזרחי של הכנרת, המסמל את חורבנה של העיר וכנסיותיה (Segal 2008). בהר בריניקי שבטבריה (Hirschfeld 2004:222) הכנסייה הביזנטית נהרסה ברעש האדמה העז, אך שוקמה ונבנתה מחדש; הכנסייה העבאסית שהוקמה במקום נשענה על צמדי עמודים ששימשו אומנות (Hirschfeld 2004: Figs. 7.57, 7.62), בדומה לאומנות שנבנו בשלב העבאסי בכנסייה בטמרה.

הכנסייה האומיית בטמרה נפגעה, ולמרות הנזק שנגרם לגג המבנה וקריסת שדרת העמודים, שוקמה הכנסייה בתקופה העבאסית והוקמה מחדש. נעשו שינויים אחדים, ובהם: הנחת פסיפס באזור הבמה, מעל פסיפס המבנה האומיי; העברת המזבח למקום חדש בקדמת הבמה; והרחבת האמבו על חשבון אולם התווך — בפעולה זו כוסה חלקה העליון של כתובת הבנייה משנת 725 לסה״נ. אפשר להניח כי במהלך שיפוץ נרחב זה הוקטן האפסיס. למרות זאת, השתמרותה הטובה של רצפת הפסיפס האומיי, והשתמרותו של קיר הסורג, שנשאר במקומו ושימש את הכנסייה העבאסית, מלמדים על העדר שינויים משמעותיים בחלק זה של המבנה במהלך השיקום שלאחר רעידת האדמה. מדוע אם כן כוסתה רצפת הפסיפס הצבעונית הקדומה בשכבה דקה של טיט וסיד? לכאורה, אפשר להניח כי הסרת אבני הפסיפס אינה מלאכה קשה, והשארתה מאפשרת מסד נוח ויציב לרצפה שמעליה, וכן אבני הפסיפס האומיי יכלו לשמש חומר גלם לפסיפס העבאסי. נראה שאפשר להסביר את אי הפירוק של הפסיפס הקדום כחלק מתהליך מכוון של גניזה, בדומה למקומות אחרים שבהם אומני הפסיפס של התקופות המאוחרות שמרו על פסיפסים קדומים במבני דת פולחניים מתחת לרצפותיהם החדשות. קבורה מכוונת של חפצי דת ופולחן היא תופעה מוכרת במחקר הארכיאולוגי, ודוגמות לכך אפשר למצוא בגניזת פסלים וחפצים בבית שאן, במעבר מהתקופות הרומית לביזנטית (מזור ואטרש תשע״ג); בגניזת פריטים ארכיטקטוניים של מבנה פולחן קדום בבית הכנסת בדיר עזיז (מעוז תשע״ג); ובגניזתו של פסיפס נוצרי מהמאה הג׳ לסה״נ, שבו נמצאה כתובת הקדשה לאל ישוע כריסטוס (Tepper and Di Segni 2006:42–44). דומה כי

כיסוי הפסיפסים מהתקופות הביזנטית והאומיית בטמרה נעשה במתכוון ובתשומת לב לחשיבותו ולערכיו הדתיים בקרב חברי הקהילה הנוצרית במקום. תופעה זו של קבורת פסיפסים על שלל עיטוריהם שימרה פסיפסים רבים, ובזאת תרמה למחקר הארכיאולוגי והאומנותי ולהבנת עולם האמונות הדתיות של תושבי הארץ באותה העת.

תיארוך הפסיפס מטמרה קשור לתופעת האיקונוקלזם.[8] צפריר (Tsafrir 2008:128–140) דן בתופעת האיקונוקלזם בפיסול המונומנטלי מהתקופה הרומית בבית שאן. עמית (תשנ״ד: 9–13) דן בהשחתת דמויות בבתי כנסת, ופיצ׳ירילו התייחס לתופעה בפסיפסי הכנסיות בעבר הירדן (Piccirillo 1993:41–42); ר׳ גם מחקרה המקיף של אוגניבנה, הדן בהשחתת סמלים פיגורטיביים בפסיפסי הכנסיות באום אל־רצאץ (Ognibene 2002:95–148). חוקרים אלו טענו כי האיקונוקלזם התרחש בשליש הראשון של המאה הח׳ לסה״נ, כנראה בימי שלטונו של יאזיד השני (719–724 לסה״נ), אם כי הועלו גם הערכות אחרות (Piccirillo 1993:41). מן האיקונוקלזם שהתפשט ברחבי הקהילות הנוצריות בתקופה זו, ושהיה תוצאה של דיון פנימי נוצרי או של צו חיצוני מטעם השלטון המוסלמי, עולות שתי מסקנות: הראשונה, שפסיפס הכנסייה מהתקופה האומיית הונח במקומו מאוחר לנוהג ובהתאם לו, כלומר ללא שימוש בדמויות — מסקנה זו תואמת את תיאורך כתובת הבנייה בכנסייה לשנת 725 לסה״נ, לאחר ימי שלטונו של יאזיד השני; השנייה מלמדת, כי למרות מיעוטן של כנסיות המתוארכות למאה הח׳ בממצא הארכיאולוגי, היו מבנים שתועדה בהם השחתה מכוונת של דמויות, אך הם המשיכו להתקיים ולשמש כנסייה. הדבר יכול ללמד על המשכיות השימוש בכנסיות מסוימות גם במהלך המחצית הראשונה של המאה הח׳ לסה״נ, תחת שלטון מוסלמי, ועל כך שהיו כנראה יחסים מורכבים בין הקהילות הנוצריות לבין השלטון המוסלמי. אפשר כי הנוצרים קיבלו הכרה מהשלטון הזר, ואולי מידה מסוימת של סובלנות דתית מצד השלטון המוסלמי. שתי האפשרויות האלו ניכרות בכתובת הבנייה של הכנסייה האומיית בטמרה, המתוארכת לפי מניין ההיג׳רה המוסלמי.

הרס סמלים נוצריים הוא תופעה מוכרת בתקופה האסלאמית. חבס הבחינה בין תופעת האיקונוקלזם, שנדונה לעיל ומתוארכת למאה הח׳ לסה״נ, ובין הרס סמלים נוצרים דתיים (לדוגמה, מחיקת צלבים), המתוארכת לטענתה מאוחר יותר, בתקופה העבאסית (חבס תשע״ד). אם הערכתה של חבס נכונה, הרי שהכריסטוגרמה שנחשפה ברצפת החצר של שטח A בטמרה ולא הושחתה, ומתוארכת למבנה מגורים מהמאה הי׳ לסה״נ, מלמדת כי יש להגביל תופעה זו לאתרים שבהם אותרה; נראה כי היא לא התקיימה בטמרה, ואולי היא מייצגת התייחסות שונה לסמלים נוצריים ביישוב באותה העת (ר׳ להלן).

ממצאי החפירה מלמדים על כך שבתקופה הביזנטית שגשגה בטמרה קהילה נוצרית, ובמהלך המאה הו׳ לסה״נ הוקמה במקום כנסייה. הקהילה הנוצרית המשיכה להתקיים במעבר מהתקופות הביזנטית לאסלאמית הקדומה, גם במהלך האירועים שפקדו את הארץ וגם במעבר מהתקופה האומיית לתקופה העבאסית. בזמן זה התקיימה ביישוב קהילה נוצרית כפרית שעסקה בחקלאות ושמרה על פולחנה הנוצרי במשך כמאתיים שנה, גם לאחר הכיבוש המוסלמי. הכנסייה בטמרה שימשה את הקהילה הנוצרית עד שלהי התקופה העבאסית, ובתקופה הפאטימית נבנו בתי מגורים ארעיים בחלל הכנסייה שננטשה.

בניית מבני מגורים ארעיים בחלל הפנימי של הכנסייה בתקופה הפאטימית מצביעה על שינוי תרבותי ודתי שהתרחש בתקופה. ניתוח ממצא עצמות בעלי החיים, ובעיקר ירידה קיצונית בהיקף צריכת הבשר במעבר מהתקופה העבאסית לפאטימית (Abado et al., forthcoming), מחזק הערכה זו. גם השימוש המשני בפריטים ארכיטקטוניים, והסבת אבן הקשת(?), ובה חרוט קיצור שמו של ישוע (כריסטוגרמה), למרצפת חצר במכלול מגורים, מחזקים הערכה זו. דומה כי בתקופה הפאטימית לא ייחסו כבוד או חשיבות לסמל הנוצרי, ולכן אפשר להניח כי לא התקיימה כאן קהילה נוצרית. כן נחשפו מפלסי חיים בחלל הסיטרה הצפונית, שם מצב השתמרותם הטוב של קירות הכנסייה אפשר מגורים נוחים למדי. נטישת המבנים מעל הכנסייה אירעה בראשית המאה הי״א, לא מאוחר מאמצע המאה. לפי שכבת אבני המפולת מעל הרצפה מהתקופה הפאטימית, אפשר להניח כי הייתה תקופת נטישה קצרה והתיישבות מחודשת במאות הי״ד–הט״ז לסה״נ. נראה כי השרידים בפני השטח, המתוארכים לתקופה העות׳מאנית (המאות הי״ח–הי״ט לסה״נ), מלמדים על ראשית התיישבותם של בני משפחת זועבי במקום.

הכנסייה בטמרה תורמת לחקר תופעת הנזירות בארץ־ישראל בכך שהיא ממוקמת ביישוב כפרי שלצדו מתקנים להפקת תוצרת חקלאית.[9] הזיקה בין מכלולי מלאכה לבין כנסיות במרחב הכפרי, וזיהויים כמכלולים מנזריים (אשכנזי ואביעם תשע״ג: 19–20,

Ashkenazi and Aviam 2012:293–297; Aviam ; 32 1999:294) מוכרת במחקר הארכיאולוגי, ולכן עלתה השאלה: האם מבנה הכנסייה מטמרה שימש מכלול נזירי? אנו סבורים כי למרות הקרבה של מתקנים להפקת שמן (ר׳ גל ואחרים תשס״ב: איורים 48, 49) ויין (טפר 2011 ; 2013) למבנה הכנסייה בטמרה, כתובת הבנייה (ר׳ לעיל, די סגני) שנמצאה במקום מלמדת שהכנסייה השתייכה לאנשי הכפר, ויש לראות בה כנסייה כפרית ולא חלק ממכלול נזירי. מתקני המלאכה שנמצאו בחפירות טמרה שימשו כנראה גתות להפקת יין, ותיארוכם לתקופה האסלאמית הקדומה יכול לרמוז על השתייכותם לאוכלוסייה כפרית, חקלאית, ולא בהכרח אסלאמית. אפשר להציע אולי כי לצורך זה שימשה כנסייה אחרת בטמרה, המכונה ״הקטנה״, לפי זיהויו של גרן (ר׳ לעיל, **הקדמה**).

הכיבוש המוסלמי של ארץ־ישראל הוביל לשינוי דמוגרפי נרחב, ובמהלכו התרוקן כמעט כליל מישור החוף מאוכלוסייה נוצרית. במאה הי׳ לסה״נ התרכזה אוכלוסייה זו בעיקר בהרי יהודה ובשפלת יהודה, במרכז שפלת החוף, בגליל התחתון ובעבר הירדן (שרון תשמ״ו ; גיל תשנ״ד ; Taxel 2013). על כך מלמדות הכנסיות הרבות שנחשפו ביישובי עבר הירדן (לוי־רובין תשס״ז ; פטריך תשס״ה). נראה כי התפשטות היישוב בתקופה הביזנטית בארץ ישראל נבלמה עם הכיבוש המוסלמי, אך בוודאי שלא נעצרה כליל (צפריר תשמ״ד). יתרה מכך, המידע הארכיאולוגי שנאסף בשנים האחרונות מלמד כי השינוי שחל בעקבות הכיבוש המוסלמי בחלקים נרחבים של הארץ היה הדרגתי ואיטי. אבני טען כי דעיכתו וקריסתו של מערך היישוב העירוני והכפרי בארץ אירע רק במאה הי״א לסה״נ עם הכיבוש הצלבני (Avni 2011:301–329; 2014 ; ר׳ גם Ellenblum 2012:196–223). נראה כי ממצאי החפירות בטמרה תומכים בטענה שהייתה המשכיות יישובית לאחר הכיבוש המוסלמי גם באזורים נרחבים במרכזה של הארץ ובצפונה.[10]

הערות

[1] ד״ר לאה די סגני מהאוניברסיטה העברית קראה את הכתובת והציעה כי זו כתובת קבורה בשפה היוונית. על הכתובת נחקקו ארבע שורות, ותרגומן: ״אומץ קאיאמוס״.

[2] בשנים 2014–2016 נערכו בטמרה סקר וחפירות שטרם פורסמו. במדרון הדרומי־המזרחי של האתר נחפר בחלקו מבנה מהתקופות האומיית–העבאסית (הרשאה מס׳ A-7065 ; עומר זידאן, מידע בעל פה). בסקר פיתוח שנערך ממזרח ליישוב הקדום נתגלו קברים וגת (הרשאה מס׳ S-566/2015 ; עומר זידאן ואנו ברון, מידע בעל פה). חפירות שנערכו במקום תיארכו ממצאים אלו לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (הרשאה מס׳ A-7704 ; יאיר עמיצור, מידע בעל פה). בחפירה שנערכה בחלקו העליון של האתר נחשף בחלקו בית מגורים שתוארך לתקופה הממלוכית (הרשאה מס׳ A-7845 ; עומר זידאן, מידע בעל פה).

[3] החפירה נערכה בחודש פברואר 2004 (הרשאה מס׳ A-4073) לקראת בנייה פרטית. את החפירה מטעם רשות העתיקות ניהל החופר שגם צילם ושרטט, בסיוע יוסף לבן (מנהלה), ואדים אסמן וויאצ׳סלב פירסקי (מדידות), אנסטסיה שפירו (GPS), דני שיאון (נומיסמטיקה), חגית טחן (ציור), עדנה שטרן, קרן קובלר־פארן, ירדנה אלכסנדר וערן אריה (ייעוץ קרמי), יורם צפריר, גדעון אבני, צביקה גל וואליד אטראש (ייעוץ מקצועי), ניר ללקין ודפנה בן־תור (חרפושית), הווארד סמיטליין וניקי דוידוב (צילום), לאה די סגני (אפיגרפיה), יובל שחר (מקורות היסטוריים), ג׳ק נגר, ראלב אבו דיאב, אמיר ג׳אנח, אילן כהן וגבריאל סלומון וצוותי שימור מקיסריה ומבית שאן (פסיפסים) ופועלים מטעם היזם. לכולם תודה.

[4] לפני תחילת החפירה אפשר היה להבחין בשרידי מבנים על פני השטח, בעיקר עמודי אבן ושרידי קירות, שזוהו כמבנה כנסייה. שטחי החפירה מוקמו כך שבשטח A ייחפר חלק מאולם התווך, ובשטח C — חלק מהאולם הצפוני. בתכנית 1 מוצג שחזור סכמתי של מבנה כנסייה על סמך השרידים שנמצאו בפני השטח ובחפירות.

[5] קערות מיובאות מהתקופה הביזנטית בטמרה (ר׳ איור 2) נחשפו בחפירות האלה: גל ואחרים תשס״ב — ארבע קערות; מוקראי 2003 — שלוש קערות; טפר 2007 — שבע קערות; פורת 2008 — שמונה קערות; אבו פנה 2009 — שלוש קערות; טפר 2011 — שש קערות. בחפירה זו נמצאו בסך הכול חמש קערות, ארבע מהן צוירו (ר׳ איור 7: 1–4).

[6] עצמות בעלי החיים נאספו מלוקוסים מעורבים של שכבות III–IV. לכן, אנו מציעים לראות במאסף זה מייצג של השלב הכנסייתי הנוצרי באתר.

[7] תודה ליובל שחר וללאה די סגני שסייעו בבדיקת הסוגיה.

[8] לרוב, הכוונה במושג זה היא השחתה בידי אנשים השייכים לאותה דת, אולם המושג מתייחס לכל השחתה כזו, וסביר

להניח כי השחתת הדמויות נעשית על רקע של שינויים או של מניעים דתיים ופוליטיים שיש להם ביטוי בתרבות המקומית.

[9] לתופעת הנזירות בארץ, ר׳ Di Segni 2001:26–31; למרחב הכפרי, ר׳ גם מחקרו של בר תשס״ח:153–156. להיקף התופעה בחבלי ארץ מבודדים כמדבר יהודה, ר׳ הירשפלד תשס״ב; פטריך תשנ״ה. לנזירות בגליל המערבי, ר׳ אשכנזי ואביעם תשע״ג.

[10] בניגוד לטענה כי התמונה היישובית בשטחי הארץ דומה, אני סבור כי במעבר מן התקופה הביזנטית לתקופה האסלאמית הקדומה אירע תהליך דעיכה ביישובי הנגב שהביא, בפרק זמן קצר למדי, לנטישתם הכמעט מוחלטת של מרבית היישובים. תהליך זה החל בנגב כבר במאות הו׳–הז׳ לסה״נ, ולא נראה כי היישובים שם התקיימו עד המאה הי״א לסה״נ, ובוודאי שלא הייתה בהם נוכחות נוצרית מובהקת (ר׳ למשל בשבטה: Tepper, Weissbrod and Bar-Oz 2015; להשוואה, ר׳ Avni 2014:215, 261–266). זאת כאמור, בניגוד למה שתואר לעיל ביחס להמשכיות היישוב הנוצרי בטמרה, המוכחת ארכיאולוגית במאמר זה, לפחות עד המאה הי׳ לסה״נ, ואולי ראשית המאה הי״א לסה״נ לכל המאוחר.

הפניות

אבו פנה מ׳ 2009. טמרה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (30.12.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1301&mag_id=115 (תאריך גישה 11.6.2013).

אבשלום־גורני ד׳ 2002. כלי החרס (חפירות בח׳ירבת אל־שביכה). בתוך צ׳ גל, עורך. **ארץ צפון: קובץ מחקרים בארכיאולוגיה של הגליל**. ירושלים. עמ׳ 227–245.

אלכסנדר י׳ 2009. טמרה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (23.8.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1186&mag_id=115 (תאריך גישה 11.6.2013).

אשכנזי י׳ ואביעם מ׳ תשע״ג. חורבת בתה, כפר ומנזריו: לדמותו של מרחב כפרי נוצרי בארץ־ישראל בשלהי העת העתיקה. **קתדרה** 147: 7–32.

בר ד׳ תשס״ח. **׳ומלאו את הארץ׳: ההתיישבות בארץ־ישראל בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזאנטית 135–640 לסה״נ**. ירושלים.

גורן ד׳ תשס״ב. טמרה (ב). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 113: 43–44.

גיל מ׳ תשנ״ד. בענייני ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה. **קתדרה** 70: 29–58.

גל צ׳ תשנ״ח. **מפת הר תבור (41) ומפת עין דור (45)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

גל צ׳ 1990. **הגליל התחתון, גאוגרפיה יישובית בתקופת המקרא**. תל אביב.

גל צ׳, מוקארי ע׳, וויב ד׳ והנא ב׳. תשס״ב. טמרה (א). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 113: 36–43.

גרן ו׳ תשמ״ה. **תיאור גאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל** ו: **גליל (א)** (תרגום: ח׳ בן־עמרם). ירושלים.

הירשפלד י׳ תשס״ב. **המדבר של העיר הקדושה: מנזרי מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית**. ירושלים.

חבס ל׳ תשע״ד. תרומת הממצא מירושלים לתיארוך הרס סמלים נוצריים בתקופה המוסלמית. בתוך ג״ד שטיבל, א׳ פלג־ברקת, ד׳ בן־עמי, ש׳ וקסלר־בדולח וי׳ גדות, עורכים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** ז. ירושלים. עמ׳ 61–81.

חבס ל׳ תשע״ו. רצפת הפסיפס בכנסיית הבישוף יוהנס בחורבת ברקה, גן יבנה. **עתיקות** 84: *89–*126.

חכלילי ר׳ תשנ״ג. קווים אופייניים לאדריכלות של בתי הכנסת בארץ־ישראל. בתוך מ׳ הלצר, א׳ סג״ל וד׳ קאופמן עורכים. **מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ־ישראל מוגשים למשה דותן**. חיפה. עמ׳ 157–194.

טפר י׳ 2007. טמרה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (16.8.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=574&mag_id=112 (תאריך גישה 11.6.2013).

טפר י׳ 2011. טמרה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (11.9.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1808&mag_id=118 (תאריך גישה 11.6.2013).

טפר י׳ 2013. טמרה העמק. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (8.12.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=5403&mag_id=120 (תאריך גישה 20.12.2013).

טפר י׳ וטפר י׳ 2004. **בית שערים: היישוב והקבורה לצידו**. תל אביב.

טפר י׳ וקובלו־פארן ק׳ 2012. א־טייבה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל 421** (31.12.2012). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2200&mag_id=119 (תאריך גישה 11.6.2013).

לוי־רובין מ׳ תשס״ז. הכיבוש כמעצב מפת היישוב של ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הקדומה. **קתדרה** 121: 53–78.

מוקארי ע׳ 2010. טמרה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 122 (30.12.2010). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1616&mag_id=117 (תאריך גישה 11.6.2013).

מוקארי ע׳ והנא ב׳ תשס״ג. טמרה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 115: 33–34.

מזור ג׳ ואטרש ו׳ תשע״ג. ניסה־סקיתופוליס — מטמונן הגנוז של דמטר וקורה־פרספונה. בתוך ע׳ גורי־רימון, עורכת. **מטמונים וגניזות כפרשיות היסטוריות** (קטלוג מוזיאון הכט 33). חיפה. עמ׳ 51–57.

מזור ג׳ ובר־נתן ר׳ תשנ״ה. סקיתופוליס — בירת הפרובינקיה פאלסטינה השנייה. **קדמוניות** 107–108: 117–137.

מעוז צ״א תשע״ג. הגניזה בבית הכנסת בדיר עזיז שבגולן. בתוך ע׳ גורי־רימון, עורכת. **מטמונים וגניזות כפרשיות היסטוריות** (קטלוג מוזיאון הכט 33). חיפה. עמ׳ 67–70.

סוקניק א״ל תרצ״ג. שרידי בית כנסת עתיק בסרונה שליד יבנאל. **ציון** 5: 94–96.

עמית ד׳ תשנ״ד. איקונוקלזם בבתי כנסת קדומים בארץ ישראל. דברי **הקונגרס העולמי האחד־עשר למדעי היהדות** 11ב, 1. ירושלים. עמ׳ 9–16.

פורת ל׳ 2007. טמרה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (11.6.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=642&mag_id=112 (תאריך גישה 11.6.2013).

פטריך י׳ תשנ״ה. **נזירות מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית: מפעלם של סבאס ותלמידיו**. ירושלים.

פטריך י׳ תשס״ה. כנסיות עבר הירדן בתקופה הביזנטית והאמיית. **קתדרה** 113: 185–191.

צוף א׳ תשס״ג. **קערות מיובאות מטיפוס Red Slip בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית, היבטים חברתיים כלכליים וטכנולוגיים**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה. חיפה.

צורי נ׳ תשל״ז. **נחלת יששכר**. ירושלים.

צפריר י׳ תשמ״ד. הכיבוש הערבי ותהליך דילדולה היישובי של ארץ־ישראל. **קתדרה** 32: 69–74.

צפריר י׳ תשמ״ה. **ארץ־ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי ב: המימצא הארכיאולוגי והאמנותי**. ירושלים.

צפריר י׳ ופרסטר ג׳ תשמ״ט. לשאלת התאריך של ׳רעש שביעית׳. **תרביץ** נח: 357–362.

צפריר י׳ ופרסטר ג׳ תשנ״ד. על ׳רעש שביעית׳ בשנת 749. **קתדרה** 74: 179–180.

קדר ש׳ תשס״א. משקולות ארץ־ישראל בתקופה הרומית והביזנטית. בתוך ע׳ רמון, עורכת. **מדידה ושקילה בימי קדם** (קטלוג מוזיאון הכט 17). חיפה. עמ׳ 33–38.

קובלו־פארן ק׳ תשנ״ז. חורבת מלטה. **חדשות ארכיאולוגיות** קו: 39–41.

קרץ׳ י׳ ואלעד ע׳ תשנ״ב. על תיארוך ׳רעש שביעית׳ ומשמעותו. **תרביץ** סא: 67–83.

שיאון ד׳ תשס״א. הכנסייה (חפירות בח׳ירבת אל־שביכה). בתוך צ׳ גל עורך. **ארץ צפון: קובץ מחקרים בארכיאולוגיה של הגליל**. ירושלים. עמ׳ 254–262.

שיאון ד׳ תשע״א. שרידים מן התקופה הביזנטית ולאחריה בחורבת מסח. **עתיקות** 67: 81–89.

שיאון ד׳ כרך זה. המטבעות מחפירות טמרה (א־זועבייה).

שרון מ׳ תשמ״ו. ערי ארץ־ישראל תחת שלטון האסלאם. **קתדרה** 40: 83–120.

Abado L., Raban-Gerstel N., Tepper Y. and Bar-Oz G. Forthcoming. Umayyad–Abbasid Faunal Remains from Tamra-Haemeq. In G. Bar-Oz and L. Kolska-Horwitz. *Rediscovering Noah's Ark: Zooarchaeology of the Holyland* (IAA Reports).

Alexandre Y. 2012. *Mary's Well, Nazareth: The Late Hellenistic to the Ottoman Periods* (IAA Reports 49). Jerusalem.

Amir R. 2004a. Mosaics and Frescoes. In Y. Hirschfeld. *Excavations at Tiberias, 1989–1994* (IAA Reports 22). Jerusalem. Pp. 135–151.

Amir R. 2004b. Pottery and Small Finds. In Y. Hirschfeld. *Excavations at Tiberias, 1989–1994* (IAA Reports 22). Jerusalem. Pp. 31–56.

Arie E. 2006. The Iron Age I Pottery: Levels K-5 and K-4 and an Intra-Site Spatial Analysis of the Pottery from Stratum VIA. In I. Finkelstein, D. Ussishkin and B. Halpern eds. *Megiddo* IV/I: *The 1998–2002 Seasons* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 24). Tel Aviv. Pp. 191–298.

Arnon Y.D. 1999. Islamic and Crusader Pottery (Area I, 1993–94). In K.G. Holum, A. Raban and J. Patrich eds. *Caesarea Papers* 2: *Herod's Temple, the Provincial Governor's Praetorium and Granaries, the Later Harbor, a Gold Coin Hoard, and Other Studies* (*JRA* Suppl. S. 35). Portsmouth, R.I. Pp. 225–251.

Arnon Y.D. 2008a. *Caesarea Maritima, the Late Periods (700–1291 CE)*. (BAR Int. S. 1771). Oxford.

Arnon Y.D. 2008b. Ceramic Assemblages from the Byzantine/Early Islamic Bath. In K.G. Holum, J.A. Stabler and E.G. Reinhardt eds. *Caesarea Reports and Studies: Excavations 1995–2007 within the Old City and the Ancient Harbor* (BAR Int. S. 1784). Oxford. Pp. 85–103.

Ashkenazi J. and Aviam M. 2012. Monasteries, Monks, and Villages in Western Galilee in Late Antiquity. *Journal of Late Antiquity* 5:269–297.

Avi-Yonah M. 1934. Mosaic Pavements in Palestine. *QDAP* 3:26–73.

Avi-Yonah M. 1981. *Art in Ancient Palestine: Selected Studies*. Jerusalem.

Aviam M. 1999. Christian Galilee in the Byzantine Period. In. E.M. Meyers ed. *Galilee through the Centuries: Confluence of Cultures* (Duke Judaic Studies Series 1). Winona Lake. Pp. 281–300.

Avissar M. 1996a. The Late Roman and Byzantine Pottery. In A. Ben-Tor., M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 66–74.

Avissar M. 1996b. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–172.

Avissar M. and Stern E.J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Avni G. 2011. "From Polis to Madina"—Revisited: Urban Change in Byzantine and Early Islamic Palestine. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 21:301–329.

Avni G. 2014. *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach.* Oxford.

Bagatti B. 2001. *Ancient Christian Villages of Galilee* (SBF Collectio Minor 37). Jerusalem.

Baramki D.C. 1944. The Pottery from Kh. el Mefjer. *QDAP* 10:65–103.

Bar-Nathan R. 2011. The Pottery Corpus. In R. Bar-Nathan and W. Atrash. *Bet She'an* II: *Baysān; The Theater Pottery Workshop* (IAA Reports 48). Jerusalem. Pp. 229–343.

Batz S. 2008. Beit Sila, Khirbet. In *NEAEHL* 5. Pp. 1598–1600.

Ben-Tor D. This volume. A Middle Bronze Age Scarab from Ṭamra.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1882. *The Survey of Western Palestine* II: *Samaria*. London.

Corbo V. 1975. *Cafarnao* I: *Gli edifici della città* (SBF Collectio Maior 19). Jerusalem.

Corbo V.P. 1978. Scavo della chiesa "Nemini Dixeritis" a Dabburiya. *LA* 28:247–251.

Davidson G.R. 1952. *Corinth* XII: *The Minor Objects*. Princeton.

Day F.E. 1960. Islamic Glazed Wares. In P. Delougaz and R.C. Haines. *A Byzantine Church at Khirbat al-Karak* (OIP LXXXV). Chicago. Pp. 40–49.

Di Segni L. 1997. The Greek Inscriptions of Hammat Gader. In Y. Hirschfeld. *The Roman Baths of Hammat Gader: Final Report.* Jerusalem. Pp. 185–266.

Di Segni L. 2001. Monk and Society: The Case of Palestine. In J. Patrich ed. *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present.* Leuven. Pp. 31–36.

Di Segni L. 2003. Christian Epigraphy in the Holy Land: New Discoveries. *Aram* 15:3247–267.

Di Segni L. 2006. Varia Arabica. Greek Inscriptions from Jordan. *LA* 56:578–592.

Di Segni L. 2006–2007. The Use of Chronological Systems in Sixth-Eighth Centuries Palestine. *Aram* 18–19:113–126.

Di Segni L. and Tepper Y. 2004. A Greek Inscription Dated by the Era of Hegira in an Umayyad Church at Tamra in Eastern Galilee. *LA* 54:343–350.

Dunbabin K.M.D. 1978. *The Mosaics of Roman North Africa: Studies in Iconography and Patronage.* Oxford.

Einsler L. 1914. Das Töpferhandwerk bei den Bauernfrauen von Ramallah und Umgegend. *ZDPV* 37:249–260.

Ellenblum R. 2012. *The Collapse of the Eastern Mediterranean—Climate Change and the Decline of the East, 950–1072.* Cambridge.

Fedalto G. ed. 1988. *Hierarchia ecclesiastica orientalis: Series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium* II: *Patriarchatus, Alexandrinus, Antiochenus, Hierosolymitanus*. Padova.

Franken H.J. and Kalsbeek J. 1975. *Potters of a Medieval Village in the Jordan Valley: Excavations at Tell Deir 'Allā—A Medieval Tell, Tell Abu Gourdan, Jordan* (North-Holland Ceramic Studies in Archaeology 3). Amsterdam–Oxford–New York.

Gabrieli R.S. 2015. Specialisation and Development in the Handmade Pottery Industries of Cyprus and the Levant. In J. Vroom ed. *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean: Fact and Fiction. Proceedings of the First International Conference on Byzantine and Ottoman Archaeology, Amsterdam 2011*. Turnhout. Pp. 131–153.

Gabrieli R.S., Ben-Shlomo D. and Walker B.J. 2014. Production and Distribution of Geometric-Painted (HMGP) and Plain Hand-Made Wares of the Mamluk Period: A Case Study from Northern Israel, Jerusalem and Hisban. *Journal of Islamic Archaeology* 1(2):193–229.

Gal Z. 1995. Ancient Synagogues in the Eastern Lower Galilee. In D. Urman and P.V.M. Flesher eds. *Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery* I (Studia Post-Biblica 47). Leiden–New York–Cologne. Pp. 166–173.

Gal Z. 2016. Tamra—A Late Byzantine–Early Islamic Village in the Eastern Lower Galilee. In A.E. Killebrew and G. Faßbeck eds. *Viewing Ancient Jewish Art and Archaeology VeHinnei Rachel—Essays in Honor of Rachel Hachlili Hachlili* (Suppl. to the Journal for the Study of Judaism 172). Leiden–Boston. Pp. 135–150.

Gal Z. and Alexandre Y. 2000. *Ḥorbat Rosh Zayit: An Iron Age Storage Fort and Village* (IAA Reports 8). Jerusalem.

Grey A.D. 1994. The Pottery of the Later Periods from Tel Jezreel: An Interim Report. *Levant* 26:51–62.

Habas L. and Amir R. 2004. Marble Finds from the Church. In Y. Hirschfeld. *Excavations at Tiberias, 1989–1994* (IAA Reports 22). Jerusalem. Pp. 191–208.

Hadad S. 2002. *The Oil Lamps from the Hebrew University Excavations at Bet Shean* (Qedem Reports 4). Jerusalem.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.

Hayes J.W. 1980. *A Supplement to Late Roman Pottery.* London.

Hirschfeld Y. 2004. *Excavations at Tiberias, 1989–1994* (IAA Reports 22). Jerusalem.

Hizmi H. 1993. The Byzantine Church at Khirbet el-Beiyûdât in the Lower Jordan Valley. In Y. Tsafrir ed. *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. Pp. 155–163.

Leibner U. and Ben David C. 2014. Imported Fine Ware in Palaestina Secunda: Geographic, Economic, and Ethnic Aspects. *BASOR* 371:185–201.

Levine L.I. ed. 1981. *Ancient Synagogues Revealed.* Jerusalem.

Loffreda S. 2008. *Cafarnao* VII: *Documentazione grafica della ceramica (1968–2003)* (SBF Collectio Maior 49). Jerusalem.

Magness J. 1994. The Dating of the Black Ceramic Bowl with a Depiction of the Torah Shrine from Nabratein. *Levant* 26:199–206.

Magness J. 1997. The Chronology of Capernaum in the Early Islamic Period. *JAOS* 117:481–486.

Ognibene S. 2002. *Umm al-Rasas: La chiesa di Santo Stefano ed il "problema iconofobico."* (Studia archeologica 114). Rome.

Onn A. 1994. The Ancient Synagogue at Kafr Miṣr. *'Atiqot* 25:117–134.

Ovadiah R. and Ovadiah A. 1987. *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel* (Bibliotheca archaeologica 6). Rome.

Ovadiah A. and Silva C.G. de. 1981. Supplementum to the Corpus of Byzantine Churches in the Holy Land. *Levant* 13:200–261.

Panitz-Cohen N. 2009. The Local Canaanite Pottery. In N. Panitz-Cohen and A. Mazar eds. *Excavations at Tel Beth-Shean 1989–1996* III: *The 13th–11th Century BCE Strata in Areas N and S* (The Beth-Shean Valley Archaeological Project 3). Jerusalem. Pp. 195–433.

Panitz-Cohen N. Yahlaom-Mack N. and Mazar A. 2009. Various Finds: Clay, Stone, Ivory, Bone and Faience Objects and Vessels. In N. Panitz-Cohen and A. Mazar eds. *Excavations at Tel Beth-Shean 1989–1996* III: *The 13th–11th Century BCE Strata in Areas N and S* (The Beth-Shean Valley Archaeological Project 3). Jerusalem. Pp. 742–763.

Piccirillo M. 1993. *The Mosaics of Jordan* (ACOR Publications 1). Amman.

Porat L. 2008. A Site from the Iron Age until the Early Islamic Period near Ṭamra in the Lower Galilee. *'Atiqot* 58:47*–56*.

Saarisalo A. and Palva H. 1964. A Byzantine Church at Kafr Kama. *Sudia Orientalia* 30:1–15.

Sass B. and Cinnamon, G. 2006. The Small Finds. In I. Finkelstein, D. Ussishkin and B. Halpern eds. *Megiddo* IV/I: *The 1998–2002 Seasons* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 24). Tel Aviv. Pp. 353–425.

Segal A. 2008. Hippos (Sussita). In *NEAEHL* 5. Pp. 1782–1787.

Shaked I. 1999. Ṭamra. *ESI* 109:95*.

Shalem D. 2002. Nevé Ur—An Early Islamic Period Village in the Bet She'an Valley. *'Atiqot* 43:149–176.

Shalem D. and Gal Z. 2000. A Sounding at Iron Age Tur'an, Lower Galilee. *'Atiqot* 39:105–111.

Shamir O. This volume. Textile Impressions on Mamluk Pottery from Ṭamra (ez-Zu'abiyya).

Stacey D. 1988–1989. Umayyad and Egyptian Red-Slip 'A' Ware from Tiberias. *BAIAS* 8:21–33.

Stacey D. 1995. *The Archaeology of Early Islamic Tiberias.* Ph.D. diss. University of London. London.

Stacey D. 2004. *Excavations at Tiberias, 1973–1974: The Early Islamic Periods* (IAA Reports 21). Jerusalem.

Talgam R., Shadmi T. and Patrich J. 2012. The Vine-Trees Mosaic from Caesarea Maritima and Its Architectural and Archaeological Context. In. L.D Chrupcala. ed. *Christ is Here! Studies in Biblical and Christian Archaeology in Memory of Michele Piccirillo, OFM* (SBF Collectio Maior 52). Milan. Pp. 77–104.

Taxel I. 2013. The Byzantine–Early Islamic Transition on the Palestinian Coastal Plain: A Re-Evaluation of the Archaeological Evidence. *Semitica et Classica* 6:73–106.

Taxel I. 2014. Luxury and Common Wares: Socio-Economic Aspects of the Distribution of Glazed Pottery in Early Islamic Palestine. *Levant* 46:118–139.

Tepper Y. and Di Segni L. 2006. *A Christian Prayer Hall of the Third Century CE at Kefar 'Othnay (Legio): Excavations at the Megiddo Prison 2005.* Jerusalem.

Tepper Y., Weissbrod L. and Bar-Oz G. 2015. Behind Sealed Doors: Unravelling Abandonment Dynamics at the Byzantine Site of Shivta in the Negev Desert. *Antiquity Project Gallery* 348. Retrieved online 28/1/2016: http://antiquity.ac.uk/projgall/bar-oz348.

Tsafrir Y. 1993. The Development of Ecclesiastical Architecture in Palestine. In Y. Tsafrir ed. *Ancient Churches Revealed.* Jerusalem–Washington, D.C. Pp. 1–16.

Tsafrir Y. 2008. The Classical Heritage in Late Antique Palestine: The Fate of Freestanding Sculptures. In Y.Z. Eliav, E.A Friedland and S. Herbert eds. *The Sculptural Environment of the Roman Near East: Reflections on Culture, Ideology, and Power* (Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion 9). Leuven–Dudley, Mass. Pp. 117–142.

Tsafrir Y., Di Segni L. and Green J. 1994. *Tabula Imperii Romani; Judaea-Palaestina: Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods: Maps and Gazetteer.* Jerusalem.

Tzaferis V. 1971. *Christian Symbols of the 4th Century and the Church Fathers.* Ph.D. diss. The Hebrew University. Jerusalem.

Tzaferis V. 1983. The *Excavations of Kursi-Gergesa* (*'Atiqot* [*ES*] 16). Jerusalem.

Walmsley A.G. 1986. The Abbasid Occupation in Area XXIX. In A.W. McNicoll, P.C. Edwards, J. Hopkins, P.G. Macumber, A.G. Walmsley and P.M. Watson. Preliminary Report on the University of Sydney's Seventh Season of Excavations at Pella (Ṭabaqat Faḥl) in 1985. *ADAJ* 30:182–195.

Walmsley A.G. 1995. Tradition, Innovation and Imitation in the Material Culture of Islamic Jordan: The First Four Centuries. In K. 'Amr, F. Zayadine and M. Zaghloul eds. *Studies in the History and Archaeology of Jordan* V/2. Amman. Pp. 657–668.

Watson P. 1992. Change in Foreign and Regional Economic Links with Pella in the Seventh Century A.D.: The Ceramic Evidence. In P. Canivet and J.-P. Rey-Coquais eds. *La Syrie de Byzance à l'Islam VIIe–VIIe siècles (Actes du Colloque international Lyon–Maison de l'Orient méditerranén, Paris–Institut du Monde arabe, 11–15 septembre 1990)* (Publications de l'Institut français de Damas 137). Damascus. Pp. 233–248.

Watson P.M. 1995. Ceramic Evidence for Egyptian Links with Northern Jordan in the 6th–8th Centuries AD. In S. Bourke and J.-P. Descoeudres eds. *Trade, Contact, and the Movement of Peoples in the Eastern Mediterranean: Studies in Honour of J. Basil Hennessy* (Mediterranean Archaeology Supplement 3). Sidney. Pp. 303–320.

Whitcomb D. 1988. A Fatimid Residence at Aqaba, Jordan. *ADAJ* 32:207–224.

Yahalom-Mack N. and Panitz-Cohen N. 2009. Groundstone Implements. In N. Panitz-Cohen and A. Mazar eds. *Excavations at Tel Beth-Shean 1989–1996* III: *The 13th–11th Century BCE Strata in Areas N and S* (The Beth-Shean Valley Archaeological Project 3). Jerusalem. Pp. 719–736.

Zarzecki-Peleg A., Cohen-Anidjar S. and Ben-Tor A. 2005. Pottery Analysis. In A. Ben-Tor, A. Zarzecki-Peleg and S. Cohen-Anidjar. *Yoqne'am* II: *The Iron Age and the Persian Period; Final Report of the Archaeological Excavations (1977–1988)* (Qedem Reports 6). Jerusalem. Pp. 233–344.

A Church from the Byzantine, Umayyad and Abbasid Periods and Remains from Iron Age I at Ṭamra (ez-Zu'abiyya) in Ramat Issakhar

Yotam Tepper

(Pp. 55*–106*)

The village of Ṭamra ez-Zu'abiyya (map ref. 2382/7266) is located on a basalt hill in eastern Upper Galilee (Fig. 1). Twenty-one surveys and archaeological excavations have been conducted at the site (Fig. 2:1–21), most of them to the southwest of the village spring, 'Ein et-Taḥta. The well-preserved basalt architectural remains of a rural settlement were exposed, dating from the Byzantine to the Early Islamic periods. Remains were also uncovered from the Iron Age and the Persian and Roman periods.

The excavation, conducted in an area slated for development near the spring (Plan 1), exposed seven settlement strata: Area B (Stratum VII) yielded the remains of a building dated to Iron Age I and a Middle Bronze Age IIB scarab was found on the surface (see Ben-Tor, this volume); in Areas A and C (Strata VI–IV), a basilica-style church was uncovered, containing a mosaic pavement, dated to the Byzantine, Umayyad and Abbasid periods. Other finds include occupation remains from the Fatimid, Mamluk and Ottoman periods (Strata III–I).

Iron Age I (Stratum VII).— Three phases of architectural remains were discovered (Plan 2; Figs. 3, 4). The pottery and stone artifacts date to Iron Age I (eleventh–early tenth centuries BCE; Figs. 5, 6). A single potsherd from Iron Age II (Fig. 5:13) may attest to the date of W202, or it may indicate a structure of this period outside the excavation boundaries.

Byzantine Period (Stratum VI; sixth–seventh centuries CE).— To the east of W131 in Area A (Plan 3: Sections 1–1, 2–2), the remains of a colorful mosaic pavement, depicting doves and peacocks set against a white background, were uncovered (Plan 4). Only the foundation of the pavement was preserved in a trench dug nearby (L138). A trench was also excavated beneath the foundations of floors from the upper strata in Area C. The remains were dated by pottery finds, including imported red-slipped bowls (Fig. 7), and coins (see Syon, this volume: Nos. 4, 5), to the Byzantine period.

Umayyad Period (Stratum V; seventh century up to the earthquake of 749 CE).— Remains of the church were exposed, including a nave and bema in Area A and a northern aisle in Area C (Plan 3). The nave in Area A contained a colorful mosaic pavement east and west of the chancel wall (W131; Plan 5; Fig. 8). A dedicatory inscription in Greek (Plan 5; Figs. 9, 10, 18, 19; studied by Leah Di Segni) was uncovered in the nave, in the west of and next to the chancel wall. The four-line inscription is at least 2.26 m long. According to the date mentioned in the inscription, the mosaic dates to year 107 AH (725 CE). This is the first encountering of a date based on the Islamic Hijri calendar, written in Greek, in an ecclestial building.

To the east of Chancel Wall 131, part of the bema floor (L150) was preserved, in which a colorful mosaic was exposed. The mosaic exhibits rows of medallions containing crosses and stylized guilloches of various colors (Plans 5, 6; Figs. 11, 12, 14–16).

The foundation of a mosaic floor, made of small tesserae (L326; Plan 3), was uncovered in Area C. This foundation abuts a wall (W303;

2.8 m high) constructed of medium-sized basalt stones. An opening constructed in the middle of the wall was probably also part of the later Stratum IV building. A limestone column set across the opening served as a lintel (Fig. 13; Plan 3: Sections 3–3, 4–4). The few pottery vessels recovered from Area A predate the 749 CE earthquake (Fig. 20).

Abbasid Period (Stratum IV; mid-eighth–late tenth centuries CE).— The building in Areas A and C continued to be used as a church, although a few alterations were made (Plan 3): The chancel wall was widened (Fig. 21), an ambo was built (Figs. 23, 24), a new mosaic pavement decorated solely with geometric motifs was installed (Plan 6; Figs. 25, 26), the location of the altar was changed (identified by the find of marble capitals on the bema floor; Fig. 12), and square pillars were set in the southern wall (Fig. 27).

Area C yielded part of another pillar built of large basalt stones (W317; 2.5 m high) belonging to the northern wall of pilasters in the church, located parallel to the southern pilaster wall (Fig. 28). Based on a column in secondary use as a lintel in the opening (Plan 3: Sections 3–3, 4–4; Fig. 13), it seems that in this part of the church as well, the structure maintained the architectural plan of the earlier church despite the changes made during the transition from the previous layer. The pottery finds include bowls, basins, jars, jugs and oil lamps (Fig. 29) of types that are also known to have been used after the earthquake of 749 CE.

Fatimid Period (Stratum III; tenth–eleventh centuries CE).— Traces of three phases of a residential complex were exposed in Area A, including a courtyard and rooms (Plan 7) built over a layer of soil and collapsed stones from Stratum IV. The complex was partially founded on pillars W108, W109 and W110 from Stratum IV. The pottery assemblage consisted of glazed bowls, cooking kraters, cooking pots and flasks (Fig. 31), all dating to the eleventh century CE. A bronze weight was also recovered (Fig. 31:9). A few limestone artifacts (Fig. 32:1–4) were found when the floor of the west room was excavated (Fig. 30), including a stone engraved with a Christogram (Fig. 32:4). Also recovered were two voussoirs (Fig. 32:1, 2) and an elongated stone corbel (Fig. 32:3), all in secondary use (*spolia*) from the ancient church.

Mamluk Period (Stratum II; fourteenth–sixteenth centuries CE).— A residential complex was partially excavated in Area C (Plan 8). A floor (L308) made of flat stone slabs was excavated to the south of W303. The floor was laid over a collapse next to the top of a wall (W317) that was part of the Stratum IV church. Wall 309 (Fig. 33) defines the edge of the floor on its western side. The wall was built over a layer of light-colored soil (L320). It has two faces of medium-sized basalt stones and was preserved to a height of four courses. The pottery assemblage includes local ware from the Mamluk period (Fig. 34) and stone artifacts (Fig. 35) found in a collapse layer beneath floor L308 (see Plan 3: Section 4–4).

Ottoman Period (Stratum I; nineteenth–twentieth centuries CE).— The scant walls exposed in Area C are one-stone wide and preserved to a height of 1–2 courses (Plan 9). Four basalt architectural elements (dados; Fig. 36:1–4) used to support arches were found outside the excavation areas. A large arched stone found to the east of Area A (Fig. 36:5), together with a fragment of a marble plinth (Fig. 37:1), suggest that these were part of a curved wall, possibly the apse of the church. Two fragments of limestone columns (not illustrated) were also recovered.

Summary

In the Ṭamra excavation, archaeological remains of seven occupation layers were exposed near the spring, which was probably the nucleus of the ancient site. Remains from the Byzantine, Umayyad and Abbasid periods were known from previous excavations and studies at the site, but additional occupation strata from Iron Age I (only in Area B) and the Fatimid, Mamluk and Ottoman periods were identified here for the first time.

The most significant remains uncovered in the excavation are the church (Areas A and C) and its colored mosaic pavements. The interim phase of the Ṭamra church is dated by the Greek inscription to the year 725 CE. The Christian inscription in the Umayyad church is a particularly unique epigraphic find as the year is recorded according to the Islamic Hijri calendar. As far as we know, this has no parallels in the study of churches and their inscriptions in the Early Islamic period. The mention of villagers in the inscription indicates that the church was not part of a monastic complex.

The finds indicate that a Christian rural community flourished at Ṭamra during the Byzantine period and that a church was erected there during the sixth century CE. The Christian community continued to exist when the Early Islamic period superseded the Byzantine one, both during the historical upheavals in the country and in the transition from the Umayyad to the Abbasid period (namely the earthquake of 749 CE). The inhabitants of the village engaged in agriculture and maintained their Christian practices following the Muslim conquest of the country and for at least the next 200 years.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.

Fig. 2. Excavations and surveys conducted at the site (from the earliest to the most recent): (1) Shaked, 1996; (2) Goren, 1996; (3) Gal and others, 1997, Area A; (4) Gal and others, 1997, Area B; (5) Gal and others, 1997, Area C; (6) Gal and others, 1997, Area D; (7) Gal and others, 1998; (8) Gal and others, 1999, Area A; (9) Gal and others, 1999, Area B; (10) Gal and others, 1999, Area C; (11) Gal and others, 2000; (12) Porat, 2001; (13) Abu Fana, 2001; (14) Porat, 2003; (15) Tepper, 2003; (16) Porat, 2003; (17) Tepper, 2004 (excavation reported here); (18) Tepper, 2005; (19) Mokary, 2006; (20) Alexandre, 2009; (21) Tepper, 2012; (22) IAA inspection (Butros Hanna, pers. comm.); (23) IAA inspection (Butros Hanna, pers. comm.).

Plan 1. Excavation areas.

Plan 2. Area B, Stratum VII.

Fig. 3. Area B, Stratum VII, Iron Age I structure, looking west.

Fig. 4. Area B, Stratum VII, Floor 212, Phase 2.

Fig. 5. Area B, Stratum VII, Iron Age I pottery.

Fig. 6. Stratum VII, Iron Age I basalt vessels.

Plan 3. Areas A and C, Strata IV–VI, plan and sections.

Plan 4. Area A, Stratum VI, birds' mosaic.

Fig. 7. Stratum VI, Byzantine pottery.

Fig. 8. Area A, Stratum V, chancel wall (W131) and mosaic floors, looking north.

Fig. 9. Area A, Stratum V, chancel wall (W131) and mosaic floors, looking south.

Plan 5. Area A, Stratum V, mosaics of the nave and bema.

Fig. 10. Area A, Stratum V, Greek inscription.

Fig. 11. Area A, Stratum V, geometric mosaic from Stratum IV atop the medallion mosaic from Stratum V, looking south.

Fig. 12. Area A, Stratum IV, small marble capital in secondary use cutting into the Stratum V mosaic, looking north.

Fig. 13. Area C, opening in W303 with lintel made of a stone column in secondary use, looking north.

Plan 6. Area A, the nave mosaics.

Fig. 14. Area A, Stratum V, medallions in the bema mosaic, looking east.

Fig. 15. Area A, Stratum V, medallion types in the bema mosaic.

Fig. 16. Area A, Stratum V, the bema mosaic: medallion exhibiting a cross, with dots between its arms, looking west.

Fig. 17. Cross engraved in a basalt lintel from Ṭamra excavations in 2000.

Fig. 18. Area A, Stratum V, the nave mosaic.

Fig. 19. Area A, Stratum V, the Greek inscription in the nave mosaic.

Fig. 20. Area A, Stratum V, Umayyad pottery.

Fig. 21. Area A, chancel wall from the Umayyad period (Stratum IV) atop the Stratum V mosaic, looking southeast.